

Giuseppe Mazzanti

A proposito della *Summula in foro poenitentiali* di Bérenger Frédol e di due opere sulla confessione attribuite a Giovanni da Legnano e ad Antonio da Budrio

ABSTRACT: By comparison of some works on confession, we can say that the *Summula in foro poenitentiali* of Bérenger Frédol, type A, and the *Summa de confessione et multis aliis bonis* of Giovanni da Legnano are similar but different works, while the *Summula in foro poenitentiali* of Bérenger Frédol, type B, and the *Speculum de confessione* of Antonio da Budrio are the same work.

KEYWORDS: *summae confessorum* – Bérenger Frédol – Giovanni da Legnano – Antonio da Budrio

Bérenger Frédol¹ detto il Vecchio, per distinguerlo da un omonimo nipote, fu una figura

¹ Cfr. J.F. von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts von Papst Gregor IX. bis zum Concil von Trient*, Stuttgart 1877, pp. 180-183, 531-533; P. Viollet, *Bérenger Frédol, canoniste*, in *Histoire littéraire de la France*, XXXIV, Paris 1914, pp. 62-178; G. Mollat, *Frédol (Bérenger)*, in *Dictionnaire de droit canonique*, V, Paris 1953, coll. 905-907; *Berengarius Fredoli*, in *Repertorium fontium historiae mediæ aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum*, II, Roma 1967, pp. 489-490; T. de Morembert, *Frédol (Bérenger de)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, XVIII, Paris 1977, col. 1183; T. de Morembert, *Frédol (Béranger Ier, de)*, in *Dictionnaire de biographie française*, sous la direction de M. Prevost-R. D'Amat-H. Tribout de Morembert, LXXXIII, Paris 1979, coll. 1160-1161; H. van de Wouw, *Frédol, Berengar*, in *Lexicon des Mittelalters*, IV, München-Zürich 1989, col. 885; F. Soetermeer, *Berengar Fredoli d. A. (Bérenger Frédol l'ancien)*, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon*, XXIII, Nordhausen 2004, pp. 68-71; Id., *Berengarius Fredoli senior, Biterrensis episcopus*, in *C.A.L.M.A. Compendium Auctorum Latinorum Mediæ Aevi (500-1500)*, II,2, Firenze 2005, pp. 255-256; M. Bégou-Davia, *Frédol (Fredoli) Bérenger*, in P. Arabeyre-J.-L. Halpérin-J. Krynen (a cura di), *Dictionnaire historique des juristes français (XIIe-XXe siècle)*, Paris 2007, pp. 345-346; F. Santi, *Bérenger Frédol (1250 ca.-1323), amico di Arnau de Vilanova*, in *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 30 (2011-2013), pp. 385-412. Si vedano inoltre P. Botineau, *Les Tribulations de Raymond Barrau O.P. (1295-1338). Les Durant et les Frédol. L'hérésie dans la diocèse de Béziers (env. 1315-1330). Dissensions dans l'ordre de Saint-Dominique et dans le collège des chapelains commensaux sous Benoît XII*, in "Mélanges d'archéologie et d'histoire", LXXVII (1965), pp. 476 n. 3, 481 n. 2, 485, 487-488, 491-493, 495-497, 503, 513, 515; B. Guillemain, *La cour pontificale d'Avignon, 1309-1376. Étude d'une société*, Paris 1966, *passim*; A. Gouron, *Les premiers canonistes de l'école montpellieraine*, in *Mélanges offerts à Jean Dauvillier*, Toulouse 1979, pp. 363-365, 367; Id., *Les juristes de l'école de Montpellier*, in Id., *Etudes sur la diffusion des doctrines juridiques médiévales*, London 1987, nr. I, pp. 19, 34 (*addenda et corrigenda*), 35; T. Schmidt, *Der Bonifaz-Prozess. Verfahren der Papstanklage in der Zeit Bonifaz' VIII. und Clemens' V.*, Köln-Wien 1989, pp. 105, 116-117, 127-128, 141-142, 145, 179-180, 200, 203, 206-207, 212-213, 234, 382-383, 416, 419, 424, 428, 431; G. Dahan, *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge*, Paris 1990, pp. 142-143, 163, 185, 204; F. Migliorino, *Un libro di Pierre Roger: dalla scuola di Bernardo Raimundo alla biblioteca dei papi avignonesi*, in "Rivista internazionale di diritto comune", IV (1993), pp. 123, 130, 132-135, 139 (in seguito in A. García y García-P. Weimar (a cura di), *Miscellanea Domenico Maffei dicata: Historia – Ius – Studium*, III, Goldbach 1995, pp. 269, 276, 278-281, 285); H. Vidal, *Les conciles méridionaux aux XIIIe et XIVe siècles*, in *L'Église et le droit dans le Midi (XIIIe-XIVe s.)*, Toulouse 1994, pp. 159-160, 163-164; J. Verger, *L'enseignement du droit canon dans les universités méridionales (XIIIe-XIVe siècles)*, in *ibid.*, pp. 251, 261; F. Santi, *Note sulla fisionomia di un autore. Contributo allo studio dell'Expositio super Apocalypsi*, in *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Edició a cura de Josep Perarnau, Barcelona 1995, I, pp. 367-369; B. Frale, *Il Papato e il processo ai Templari. L'inedita assoluzione di Chinon alla luce della diplomazia pontificia*, Roma 2003, *passim*.

di spicco della Chiesa nei decenni a cavaliere tra il Due e il Trecento. Nacque verso il 1250 a Lavérune, in Linguadoca, studiò verosimilmente a Bologna, insegnò a Parigi e probabilmente a Montpellier. Fu quindi presule a Béziers (1294), cardinale prete del titolo dei santi Nereo e Achilleo (1305), cardinale vescovo di Frascati, canonista e gran penitenziere del papa (1309); nel conclave che seguì alla morte di Clemente V (1314) ottenne molti voti. Morì nel 1323. In vita ebbe inoltre un ruolo da protagonista in eventi di portata storica: nel 1301 fu coinvolto da Filippo il Bello nell'*affaire* che concerneva Bernard Saisset, vescovo di Pamiers, accusato dei crimini di eresia, tradimento e ribellione; nel 1302 fu presente al concilio di Roma nel quale Bonifacio VIII pubblicò la bolla *Unam sanctam*, in seguito sottoscrisse l'atto d'accusa contro papa Caetani redatto da Guglielmo di Nogaret e da Guglielmo di Plaisians; nel 1308 Clemente V lo incaricò dell'inchiesta nei confronti dei templari. Di rilievo fu anche la sua attività pubblicistica: assieme a Guillaume de Mandagout e a Riccardo Petroni, Bérenger Frédol fece infatti parte della commissione incaricata da Bonifacio VIII della redazione del *Liber Sextus Decretalium*²; al suo pennino si devono inoltre un *Inventarium seu Repertorium Speculi iudicialis Guillelmi Durantis*³, un *Tractatus de excommunicatione et interdicto* e un *Tractatus de absoluteione ad cautelam*⁴, dei *Dicta de paupertate Christi*⁵, l'*Oculus copiose sive Elucidarius Summe Hostiensis* e un *Inventarium iuris canonici*⁶, l'uno e l'altro inediti. Dalla critica moderna egli è d'altra parte indicato quale autore di una *Summula in foro poenitentiali*⁷: tale attribuzione appare molto probabile, altamente verisimile. L'opera sopravvive in numerosi manoscritti, che da Michaud-Quantin furono ricondotti a una tipologia A e a una tipologia B: la netta maggioranza dei testimoni tramanda il tipo A, che si ipotizza essere una seconda redazione rivista e accresciuta dall'autore. Come accadeva ai tempi per tutti gli scritti del genere, anche la *Summula in foro poenitentiali* – in entrambe le sue versioni – risulta essere largamente debitrice alla *Summa de casibus* di Raimondo di Peñafort.

Quella di Frédol fu senza dubbio una *summula* di successo. Si è notato che altri autori vi

² Cfr. VI.prooem.c.Sacrosanctae.

³ Berengarius Fredoli, *Inventarium seu Repertorium Speculi iudicialis Guillelmi Durantis*, Romae 1474.

⁴ E. Vernay, *Le 'Liber de Excommunicatione' du Cardinal Bérenger Frédol, précédé d'une introduction historique sur l'excommunication et l'interdit en droit canonique de Gratien à la fin du XIIIe siècle*, Paris 1912.

⁵ F. Tocco, *La Quistione della povertà nel Secolo XIV. Secondo nuovi documenti*, Napoli 1910, pp. 143-152; cfr. anche A. Tabarroni, *Paupertas Christi et apostolorum. L'ideale francescano in discussione (1322-1324)*, Roma 1990, pp. 21, 48-49, 62-64, 83-86, 113. L'opera è invece attribuita a Bertrand de la Tour in P. Nold, *Pope John XXII and his Franciscan Cardinal: Bertrand de la Tour and the Apostolic Poverty Controversy*, Oxford 2003, pp. 119-125.

⁶ Cfr. G. Murano, *Opere diffuse per exemplar e pecia*, Turnhout 2005, pp. 305-307 e M. Bégou-Davia, *L'Inventarium juris canonici de Bérenger Frédol (août 1300)*, in B. d'Alteroche-F. Demoulin-Auzary-O. Deschamps-F. Roumy (a cura di), *Mélanges en l'honneur d'Anne Lefebvre-Teillard*, Paris 2009, pp. 109-122.

⁷ Alcune annotazioni sull'opera si trovano in A. Teetaert, *Quelques «Summae de poenitentia» anonymes dans la Bibliothèque Nationale de Paris*, in *Miscellanea Giovanni Mercati. Volume II. Letteratura medioevale*, Città del Vaticano 1946, pp. 311-343 e P. Michaud-Quantin, *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII-XVI siècles)*, Louvain-Lille-Montreal 1962, pp. 50-51. Per l'attribuzione a Bérenger Frédol si rinvia a Viollet, *Bérenger Frédol, canoniste*, cit., pp. 161-165; A. Teetaert, *La 'Summa de poenitentia: Quoniam circa confessiones' du cardinal Bérenger Frédol Senior*, in *Miscellanea moralia in honorem eximii domini Arthur Janssen, Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi professoris*, Louvain-Gembloux 1948, II, pp. 567-600; P. Michaud-Quantin, *La 'Summula in foro poenitentiali' attribuée à Bérenger Frédol*, in "Studia Gratiana", XI (1967), pp. 145-167 (qui, alle pp. 166-167, l'elenco dei testimoni manoscritti della *Summula in foro poenitentiali*) e P. Biller, *Confessors' Manuals and the Avoiding of Offspring*, in P. Biller-A.J. Minnis (a cura di), *Handling Sin: Confession in the Middle Ages*, York-Woodbridge 1998, p. 173 (ma si vedano anche le pp. 165, 174-175, 177, 181-183).

fecero ricorso per le loro opere; ricordiamo in particolare una *Summa de confessione et multis aliis bonis* di Giovanni da Legnano (1320 ca.-1383)⁸, trådita nel solo ms. Padova, Biblioteca Universitaria, 2107, e uno *Speculum de confessione*, opera priva di tradizione manoscritta, che nel *colophon* della *editio princeps* (Vicenza, 1476) ha una indicazione di paternità nella figura del canonista Antonio da Budrio (1360 ca.-1408)⁹. In un precedente contributo ho fatto notare i molti e rilevanti punti di contatto tra la *summa* del da Legnano e quella di Frérol¹⁰; Orazio Condorelli ha di recente osservato che l'attribuzione dello *Speculum* ad Antonio da Budrio potrebbe essere errata, e che anche quest'opera ha spiccate affinità con la *summula* di Frérol, con la quale non sembra tuttavia coincidere¹¹.

Pongo a confronto questi testi in quattro appendici. Nell'appendice I offro il prospetto delle rubriche della *summula* di Frérol tipo A e della *summa* di Giovanni da Legnano, nell'appendice II la trascrizione di alcuni capitoli delle due opere; nell'appendice III il prospetto delle rubriche della *summula* di Frérol tipo B e dello *speculum* attribuito ad Antonio da Budrio, nell'appendice IV la trascrizione di alcuni capitoli delle due opere. Le appendici I e III permettono di confrontare la struttura dei testi, le appendici II e IV il grado di maggiore o minore corrispondenza formale tra gli stessi. La *Summula in foro poenitentiali* è inedita sia nella versione tipo A che in quella tipo B: i riferimenti al testo sono dunque forniti a partire dal ms. Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, A 34, ff. 1ra-37ra (tipo A) e dal ms. Bologna, Biblioteca Universitaria, 1763, ff. 3r-55v (tipo B), testimoni nei quali, secondo l'indicazione di Michaud-Quantin, sono contenute trascrizioni complete dell'opera.

Sulla base delle risultanze mi pare si possa affermare che la *summula* di Frérol tipo A e la *summa* di Giovanni da Legnano sono opere diverse: i contenuti risultano assai simili, ma nella seconda mancano tutta una serie di capitoli presenti nella prima, mentre a livello formale si riscontrano differenze di qualche rilievo, passi riassunti, in particolare dal da Legnano. Due opere, dunque. Sulla base del confronto con la *summula* di Frérol è peraltro ragionevole affermare che nell'unico testimone giunto sino a noi l'opera del da Legnano non si concluda, come io stesso avevo in un primo tempo ipotizzato, con il capitolo *De condicionibus que ponuntur in dispensacionibus circa matrimonium*, bensì con il capitolo *Summa brevis et utilis* (ms. Padova,

⁸ Cfr. J.P. McCall, *The Writings of John of Legnano with a List of Manuscripts*, in "Traditio", XXIII (1967), p. 422 e G. Mazzanti, *Una Summa de confessione attribuita a Giovanni da Legnano*, in B. Pio (cur.), *Scritti di storia medievale offerti a Maria Consiglia De Matteis*, Spoleto 2011, pp. 395-412. Di seguito l'incipit del manoscritto con l'attribuzione dell'opera: "Incipit summa magistri Iohannis de Lignano studens Bononie de confessione et multis aliis bonis" (Padova, Biblioteca Universitaria, ms. 2107, f. 50r).

⁹ Cfr. O. Condorelli, *Antonio da Budrio*, in *Dizionario biografico dei giuristi (XI-XX secolo)*, diretto da I. Biocchi-E. Cortese-A. Mattone-M.N. Miletta, a cura di M.L. Carlino-G. De Giudici-E. Fabbriatore-E. Mura-M. Sammarco, I, Bologna 2013, pp. 82-83, G. Murano, *Antonio da Budrio (1358 ca.-1408)*, in *Autographa I.2 Giuristi, giudici e notai (sec. XII-XV)*, a cura di G. Murano, introduzione di A. Padovani, Imola (Bo) 2016, pp. 148-156. Di seguito il *colophon* dell'incunabolo con l'attribuzione dell'opera: "Circa presens opusculum Speculum de confessione nuncupatum: quod compositum fuit per dominum Antonium de Butrio Bononiensem utriusque iuris doctorem excellentissimum: Frater amantissime diligenter stude: et bene documenta sua perlege: ut quid in confessionibus agendum sit, recte scias: quia in eo multos casus de penitentia notabiliter declaratos invenies. Et si tibi aliquod inornatum, aut incorrectum Carissime lector apparuerit: scias hoc esse scriptorum defectu: et non ex culpa compositoris. tamen deum pro me. P.B.C. et omnibus sepe rogato. obsecro. Vale. Et hoc opus accuratissime cum omni diligentia effigiatum, impressum est Vincentie per Hermannum Levilapidem Coloniensem. in anno domini. M.CCCC.LXXVI. indictione .viii. die vero mercurii ultima mensis Ianuarii. AMEN" (Antonius de Butrio, *Speculum de confessione*, Vicentiae, per Hermannum Levilapidem Coloniensem, 1476, c. 56v: le carte dell'incunabolo non sono numerate).

¹⁰ Cfr. Mazzanti, *Una Summa de confessione attribuita a Giovanni da Legnano*, cit., pp. 398-399.

¹¹ Cfr. Condorelli, *Antonio da Budrio*, cit., p. 82.

Biblioteca Universitaria, 2107, f. 83v): tutti i capitoli dell'opera, compreso questo, si trovano infatti anche nel testo che si è utilizzato quale modello e riferimento. La *summa* s'interrompe d'altra parte senza un *colophon*, nel mezzo di un capitolo che in Fré dol invece prosegue: è insomma possibile, e forse probabile, che il manoscritto patavino riporti una versione incompleta dell'opera del da Legnano.

Allo stato non vi sono peraltro ragioni per dubitare dell'attribuzione di paternità: sia per l'antichità di questa attribuzione – la grafia della quale si direbbe senz'altro trecentesca –, sia perché è noto che Giovanni da Legnano era talvolta scarsamente originale. Ritroviamo altrove nella sua opera questa stretta dipendenza da un testo di un altro autore: si pensi per esempio alla *Lectura super Clementinis*, nella quale si propone una rielaborazione del *Liber minoricarum decisionum* di Bartolo, sia pure con addizioni e conclusioni originali¹². L'*incipit* del manoscritto patavino – *incipit summa magistri Iohannis de Lignano studens Bononie de confessione et multis aliis bonis* – c'induce d'altra parte a ritenere che la *summa* sia un'opera giovanile: si chiarisce infatti che il testo fu scritto dall'autore quando già era *magister* e quando ancora era studente. E poiché il canonista è menzionato la prima volta come *doctor legum* nel 1350, mentre come *doctor legum et decretorum* compare nella documentazione solamente nel 1352, e poiché d'altra parte sappiamo che tra queste due date egli già leggeva presso lo *Studium* petroniano¹³, sono proprio questi gli anni nei quali dovette procedere alla stesura della *summa*. Un'opera giovanile, di non grande complessità, tutta costruita com'era sulla falsariga di quella di Fré dol. L'attribuzione appare fondata anche per questa puntualizzazione sullo studente ch'era già maestro, a Bologna: quel che potrebbe dimostrare nell'autore materiale del codice patavino, o quanto meno nella tradizione manoscritta alla quale egli faceva riferimento – lo stesso testimone, piuttosto scorretto, non fu verosimilmente l'originale dell'opera – una approfondita conoscenza dell'uomo. Questo *incipit* ha il sapore del tratto autobiografico: si potrebbe pensare che l'abbia vergato in questa forma lo stesso Giovanni da Legnano.

Fré dol e il da Legnano furono dunque autori di due diversi testi sulla confessione. La *summula* di Fré dol tipo B e lo *speculum* di Antonio da Budrio si direbbero invece la stessa opera: *incipit* ed *explicit* coincidono, la struttura è la medesima, le differenti versioni dell'incunabolo devono ragionevolmente intendersi come varianti del testo trádito dal manoscritto (o viceversa). A parte la premessa all'opera, che troviamo solamente nell'edizione incunabola¹⁴, l'unica sostanziale differenza tra la *summula* e lo *speculum* la si rinviene nel capitolo *De bello iusto et iniusto/ De bello iusto et non iusto*: i testi collimano, ma nell'incunabolo manca la parte finale. La lacuna può peraltro spiegarsi con la caduta di qualche foglio nel codice utilizzato quale modello per l'edizione a stampa o in un momento più risalente della tradizione manoscritta, oppure con la volontà di integrare il testo da parte di un copista. Una questione che potrà chiarirsi collazionando i testimoni della *summula*.

Se pare perciò altamente improbabile che Antonio da Budrio sia intervenuto sulla *summula*

¹² Cfr. A. Bartocci, *Giovanni da Legnano († 1383)*, in *Autographa. I.1 Giuristi, giudici e notai (sec. XII-XVI med.)*, a cura di G. Murano, con la collaborazione di G. Morelli, indici a cura di Th. Woelki, Bologna 2012, pp. 95-96 e B. Pio, *Oldrendi, Giovanni (Giovanni da Legnano)*, in *Dizionario biografico degli italiani*, LXXIX, Roma 2013, p. 199. Anche per questo motivo vi è stato chi ha ritenuto Giovanni da Legnano un canonista sopravvalutato e non particolarmente originale: cfr. D. Maffei, *La donazione di Costantino nei giuristi medievali*, Milano 1964, pp. 221-230; J.P. McCall, *Chaucer and John of Legnano*, in "Speculum", XL (1965) p. 486 n. 7 e Id., *The Writings of John of Legnano with a List of Manuscripts*, in "Traditio", XXIII (1967), p. 418 e n. 12.

¹³ Cfr. Bartocci, *Giovanni da Legnano*, cit., pp. 87-88; Pio, *Oldrendi, Giovanni (Giovanni da Legnano)*, cit., p. 196 e D. Girgensohn, *Giovanni Oldrendi da Legnano*, in *Dizionario biografico dei giuristi (XI-XX secolo)*, cit., I, p. 1018.

¹⁴ Si veda l'appendice IV.

di Frédol con rare e modeste varianti, e che l'abbia resa in questo modo la nuova opera di un nuovo autore, restano due sole alternative: o sino a oggi si è attribuita ad Antonio da Budrio quella che è la versione più breve dell'opera di Frédol, o si è invece ritenuto che Frédol abbia scritto due versioni della sua *summula*, quando invece la seconda non è che una rielaborazione della prima per mano dello stesso Antonio da Budrio. Una sola opera, dunque, l'attribuzione della quale resta incerta. O Frédol fece due redazioni della sua *summula* o Antonio da Budrio compose due opere sulla confessione: conosciamo infatti un *Tractatus seu Directorium confitendi* da attribuire senza incertezze a questo canonista¹⁵ – nel caso l'opera fosse di Frédol, si potrebbe ipotizzare che l'autore del *colophon* dello *Speculum de confessione* abbia erroneamente attribuito il testo ad Antonio da Budrio proprio perché costui gli era noto quale autore della letteratura penitenziale: se la fonte era un manoscritto apografo, si pensò forse di proporre il nome di questo canonista –. Tale incertezza nell'attribuzione di paternità potrà essere superata a partire da un attento studio dell'intera tradizione manoscritta della *summula* tipo B¹⁶: se anche un solo testimone di questa tradizione risulterà di epoca anteriore al 1380, autore dell'opera non potrà che essere Frédol; qualora invece tutti i testimoni giunti sino a noi fossero posteriori a questa data, dovrebbe proporsi come del tutto verisimile la paternità di Antonio da Budrio. Nel primo caso avremmo notizia dell'opera in un tempo nel quale Antonio da Budrio non era ancora in grado di scriverla – egli si laureò infatti in diritto civile nel 1384, in diritto canonico nel 1387¹⁷ –, nel secondo caso risulterebbe incomprensibile il salto di sessanta, settanta o anche cent'anni dal momento della composizione da parte di Frédol sino ai diversi testimoni manoscritti giunti sino a noi. Qualora si potesse escludere la paternità di Frédol, non vi sarebbero d'altra parte ragioni per porre in questione l'attribuzione dell'opera ad Antonio da Budrio. Lo *Speculum de confessione* avrebbe allora anche una significativa tradizione manoscritta.

¹⁵ Cfr. Condorelli, *Antonio da Budrio*, cit., pp. 82-83.

¹⁶ Per la tradizione manoscritta della *summula* tipo B si rimanda a Michaud-Quantin, *La 'Summula in foro poenitentiali'*, cit., p. 167.

¹⁷ Cfr. Condorelli, *Antonio da Budrio*, cit., p. 81.

Appendice I

Berengarius Fredolius, <i>Summula in foro poenitentiali</i> (Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, ms. A 34, ff. 1ra-37ra) ¹⁸	Iohannes de Lignano, <i>Summa de confessione et multis aliis bonis</i> (Padova, Biblioteca Universitaria, ms. 2107, ff. 50r-83v)
1. [...], f. 1ra-vb	1. <i>Capitulum primum. De forma confitendi</i> , 2. <i>De consolatione confitencium</i> , 3. <i>De terrore volencium confiteri</i> , 4. <i>De interrogacionibus</i> , 5. <i>De decem preceptis per ordinem</i> , ff. 50r-51r
2. <i>Primum preceptum</i> , ff. 1vb-2ra	6. <i>De primo precepto</i> , f. 51r-v
3. <i>Secundum preceptum</i> , ff. 2r-va	7. <i>De secundo precepto</i> , ff. 51v-52r
4. <i>Tercium preceptum</i> , f. 2va	8. <i>De tercio precepto</i> , f. 52r
5. <i>Quartum preceptum ecclesie</i> , f. 2va	9. <i>De quarto precepto</i> , f. 52r
6. <i>Quintum preceptum</i> , ff. 2va-3ra	10. <i>De quinto precepto</i> , ff. 52r-53r
7. <i>Sextum preceptum</i> , f. 3ra-rb	11. <i>De sexto precepto</i> , f. 53r
8. <i>Septimum preceptum</i> , f. 3rb-va	12. <i>De septimo precepto</i> , f. 53r-v
9. <i>Octavum p<re>ceptum</i> , f. 3va-vb	13. <i>De octavo precepto</i> , f. 53v
10. <i>Nonum preceptum</i> , f. 3vb	14. <i>De nono precepto</i> , f. 53v
11. <i>Decimum preceptum</i> , f. 3vb	15. <i>De decimo precepto</i> , f. 53v
12. <i>De septem peccatis mortalibus</i> , f. 3vb	16. <i>De septem viciis mortalibus. Et primo de superbia</i> , f. 54r
13. <i>Secundum peccatum mortale</i> , ff. 3vb-4ra	17. <i>De invidia</i> , f. 54r
14. <i>Tercium peccatum mortale</i> , f. 4ra	18. <i>De ira</i> , f. 54r
15. <i>Quartum peccatum mortale</i> , f. 4ra-rb	19. <i>De accidia</i> , f. 54r-v
16. <i>Quintum peccatum mortale</i> , f. 4rb-va	20. <i>De avaricia</i> , ff. 54v-55r
17. <i>Sextum peccatum mortale</i> , f. 4va	21. <i>De gula</i> , f. 55r
18. <i>Septimum peccatum mortale</i> , ff. 4va-5ra	22. <i>De luxuria</i> , f. 55r-v
19. <i>De penitencis iniungendis</i> , f. 5ra-rb	23. <i>De modo iniungendi penitencias</i> , ff. 55v-56r
20. <i>In tribus consistit satisfatio</i> , f. 5rb-va	23. <i>De modo iniungendi penitencias</i> , 24. <i>De forma absolucionis</i> , f. 56r
21. <i>De voto et quid sit votum</i> , ff. 5va-6rb	25. <i>De voto</i> , ff. 56r-57r
22. <i>Quid sit iuramentum</i> , f. 6rb-vb	26. <i>De gravi iuramento</i> , 27. <i>De iuramentis incontinentis</i> , f. 57r-v
23. <i>De divinationibus</i> , ff. 6vb-7rb	28. <i>De sortibus</i> , ff. 57v-58r
24. <i>De festis observandis et ieiuniis</i> , f. 7rb-va	29. <i>De feriis et ieiuniis</i> , f. 58r-v
25. <i>De ieiuniis</i> , ff. 7va-8ra	30. <i>De vigiliis ieiunandis</i> , ff. 58v-59r
26. <i>De sacrilegio: quid sit et quibus modis committitur</i> , f. 8ra-rb	31. <i>De sacrilegio</i> , f. 59v
27. <i>De inminutate ecclesie</i> , f. 8rb-va	32. <i>De sepeliendis in ecclesia</i> , f. 59v
28. <i>De decimis</i> , ff. 8va-9ra	33. <i>De decimis</i> , ff. 59v-60v
29. <i>De oblationibus</i> , f. 9ra	34. <i>De oblationibus</i> , f. 60v
30. <i>De sepulturis</i> , f. 9ra-rb	35. <i>De sepulturis</i> , f. 60v
31. <i>De homicidio</i> , f. 9rb-va	36. <i>De homicidio</i> , ff. 60v-61r
32. <i>De pueris mortis suffocatis</i> , f. 9va-vb	36. <i>De homicidio</i> , f. 61r-61v
33. <i>De ballistariis</i> , f. 9vb	36. <i>De homicidio</i> , f. 61v
34. <i>De raptoribus et sepulturis eorum</i> , ff. 9vb-10vb	37. <i>De raptoribus</i> , ff. 61v-62v
35. <i>De pedagis</i> , f. 10vb-12ra	38. <i>De pedagis</i> , ff. 62v-64r
36. <i>Qualiter sit procedendum cum emente rem raptam vel furtivam</i> , f. 12ra-va	39. <i>De empicione rei rapte</i> , f. 64r-v
37. <i>De heredibus raptorum quantum teneantur pro parentibus satisfacere</i> , f. 12va	40. <i>De satisfaccione heredum</i> , f. 64v
38. <i>Sequitur de forma restituendi</i> , f. 12va-vb	41. <i>De forma restitutionis</i> , f. 64v
39. <i>De furtis</i> , ff. 12vb-13rb	42. <i>De furto</i> , ff. 64v-65r
40. <i>Videndum est qualiter hoc fieri debeat in morte</i> , f. 13rb-va	43. <i>De restitutione infirmorum</i> , f. 65r-v
41. <i>De uxuris et pignoribus et quibus modis committuntur</i> , ff. 13va-14rb	44. <i>De usura</i> , ff. 65v-66v
42. <i>De pena in contratibus apposite absque uxure periculo possit recipere</i> , f. 14rb-va	44. <i>De usura</i> , f. 66v
43. <i>De clerico uxurario</i> , f. 14va-vb	44. <i>De usura</i> , f. 66v

¹⁸ La numerazione dei capitoli delle due opere è mia. Il capitolo indicato con “[...]” non ha titolo. Nelle appendici, la trascrizione è strettamente letterale.

44. <i>Utrum de illicite rebus acquisitis possit fieri elemosinam</i> , f. 14vb	45. <i>De elemosina rapine</i> , ff. 66v-67r
45. <i>Que persone elemosinas facere non possunt</i> , ff. 14vb-15rb	47. <i>De illis qui possunt dare elemosinam</i> , ff. 67v-68r
46. <i>Sequitur de sacramentis</i> , f. 15rb-va	50. <i>De sacramento rei sacre</i> , ff. 68v-69r
47. <i>In yteratione sacramentorum</i> , ff. 15va-16ra	46. <i>De forma verborum ad baptismum</i> , f. 67r-v
48. <i>De reconsecratione ecclesie</i> , f. 16ra-vb	48. <i>De reconciliacione ecclesie</i> , 49. <i>Per quem debeat fieri reconciliacio</i> , f. 68r-v
49. <i>Quociens possit in die celebrare sacerdos et sunt septem casus</i> , ff. 16vb-17va	51. <i>De bina missa in uno die</i> , f. 69r-v
50. <i>De perplexitate</i> , f. 17va-vb	52. <i>De prolixitate canonis</i> , ff. 69v-69r bis
51. <i>Quibus modis infligitur excommunicatio maior</i> , ff. 17vb-18rb	53. <i>De maiori excommunicatione capitulum</i> , 54. <i>De percussione clericorum</i> , 55. <i>Quando mittitur ad potenciam qui verberat clericum</i> , ff. 69r bis-69v bis
52. <i>Bona que sepe occurrunt</i> , f. 18rb-va	55. <i>Quando mittitur ad potenciam qui verberat clericum</i> , f. 69v bis
53. <i>De yregularitate</i> , f. 18va-vb	55. <i>Quando mittitur ad potenciam qui verberat clericum</i> , ff. 69v bis-70r
54. <i>De penis non observatis excommunicatione</i> , f. 18vb	56. <i>De non servantibus sentenciam excommunicationis</i> , f. 70r
55. <i>De pena que infringitur participantibus cum excommunicatis et tribus modis participatur cum excommunicatis</i> , ff. 18vb-19vb	57. <i>De participantibus excommunicatis</i> , 58. <i>De vim clericis facientibus</i> , ff. 70r-71r
56. <i>Item quod possit conferri ab ecclesia tempore generalis interdicti</i> , ff. 19vb-20rb	59. <i>De non prohibitis cum interdicto</i> , ff. 71r-72r
57. <i>Licet supradictum sit de penitentia aliqua de hac materia intendo notare</i> , f. 20va	60. <i>Quid sit penitentia</i> , f. 72r
58. <i>Nota de contricione</i> , f. 20va	61. <i>Quid sit contricio</i> , f. 72r
59. <i>In quibus cassibus possit sacerdos parochianus alterius ecclesie dare penitentiam</i> , ff. 20va-21rb	62. <i>Quando liceat alieno confiteri</i> , ff. 72r-73r
60. <i>Satisfacio</i> , ff. 21rb-22rb	62. <i>Quando liceat alieno confiteri</i> , ff. 73r-74r
61. <i>Ad que vellent bona que fiunt in peccato mortali</i> , f. 22rb-va	63. <i>De bonis in mortali peccato factis</i> , f. 74r-v
62. <i>An peccata semel confessa teneantur quis iterum confiteri</i> , f. 22va-vb	64. <i>De casibus iterandi confessa</i> , ff. 74v-75r
63. <i>Utrum ea que fiunt a vivis prosint defunctis et quibus</i> , f. 22vb	65. <i>De subsidiis animarum</i> , f. 75r
64. <i>Quibus modis dentur venialia</i> , ff. 22vb-23ra	66. <i>De modis quibus delentur venialia peccata</i> , f. 75r
65. <i>Casus valde necessarij et utiles</i> , f. 23ra	67. <i>De differencia remissionis sacerdotum</i> , f. 75r
66. <i>De clavibus</i> , f. 23ra-rb	67. <i>De differencia remissionis sacerdotum</i> , f. 75r-75v
67. <i>Quod sacerdos tribus modis dicitur ligare et solvere</i> , f. 23rb-24ra	68. <i>De vi ligandi et solvendi</i> , ff. 75v-76r
68. <i>Quomodo maioritas et minoritas remissionis attenditur circha tria</i> , f. 24ra-rb	69. <i>De valore elemosine</i> , 70. <i>De mutacione penitencie iniuncte</i> , f. 76r-v
69. <i>De foro matrimonii et sponsalium</i> , f. 24rb-va	71. <i>De casibus matrimonialibus</i> , ff. 76v-77r
70. <i>Qua etate possunt contrahi sponsalia</i> , f. 24va-vb	72. <i>Quo tempore valeant sponsalia</i> , f. 77r-v
71. <i>Quod sponsalia de futuro semel contracta semper tenent preterquam in octo casibus</i> , ff. 24vb-25ra	73. <i>De casibus solventibus matrimonium</i> , f. 77v
72. <i>Quid sit matrimonium</i> , f. 25ra-rb	74. <i>Quid sit matrimonium</i> , ff. 77v-78r
73. <i>Quando matrimonium et quibus verbis matrimonium fuit institutum</i> , f. 25rb-vb	75. <i>De institutione matrimonii</i> , f. 78r-v
74. <i>Quod quatuor de causis commiscetur coniuges</i> , ff. 25vb-26ra	76. <i>De causis institutionis matrimonium</i> , f. 78v
75. <i>De clandestino matrimonio</i> , f. 26ra-rb	77. <i>De nuptiis clandestinis</i> , ff. 78v-79r
76. <i>Quod XII sunt impedimenta que impediunt matrimonium contrahendum et dirrimunt et seperant iam contractum</i> , f. 26rb-va	78. <i>De quibusdam impedimentis</i> , f. 79r-v
77. <i>Sequitur videndum impedimento conditionis</i> , f. 26va-vb	79. <i>De condicione servili</i> , 80. <i>De condicionibus que ponuntur in dispensacionibus circa matrimonium</i> , f. 79v
78. <i>De impedimento voti et quid sit votum et quis possit vovere et qua etate teneat votum</i> , ff. 26vb-27ra	81. <i>De consecratione virginum</i> , f. 80v
79. <i>De impedimento cognationis carnalis</i> , f. 27ra	82. <i>De impedimento cognationis naturalis</i> , ff. 80v-81r
80. <i>Quid sit gradus</i> , f. 27ra-va	
81. <i>Quousque ad quartum gradum prohibetur quis ducere uxorem de consanguinitate sua</i> , f. 27va-vb	
82. <i>De cognatione spiritali quid sit et de tribus aliis speciebus</i> , ff. 27vb-28ra	83. <i>De cognatione spiritali</i> , f. 81r
83. <i>Dito de compaternitate spiritali, nunc de paternitate dicamus</i> , f. 28ra-va	

84. <i>Per que sacramenta spiritualis cognatio contrahitur</i> , f. 28va	84. <i>Per que spiritalis cognatio contrahitur</i> , f. 81r
85. <i>De impedimento criminis</i> , ff. 28va-29ra	84. <i>Per que spiritalis cognatio contrahitur</i> , f. 81r-v
86. <i>De dispari cultu</i> , f. 29ra-rb	85. <i>De dispari cultu</i> , f. 81r
87. <i>De impedimento violencie</i> , f. 29rb-va	86. <i>De impedimento violencie</i> , ff. 81v-82r
88. <i>De impedimento legationis</i> , f. 29va-vb	87. <i>De impedimento legacionis</i> , f. 82r
89. <i>De duplici honestate et de iustitia</i> , ff. 29vb-30ra	88. <i>Quod impedimentum est ab ecclesia introductum propter eius honestatem</i> , f. 82r
90. <i>De affinitate</i> , f. 30ra-va	89. <i>De affinitate</i> , f. 82r-v
91. <i>De alio impedimento matrimonii quod est impossibilitas</i> , f. 30va-vb	90. <i>De impedimento matrimonii</i> , f. 82v
92. <i>De impotentia accidentali coeundi</i> , ff. 30vb-31ra	91. <i>De accidentali impotentia coeundi</i> , ff. 82v-83r
93. <i>De differentia eorum</i> , f. 31ra	91. <i>De accidentali impotentia coeundi</i> , f. 83r
94. <i>De impedimento feriarum</i> , f. 31ra-rb	91. <i>De accidentali impotentia coeundi</i> , f. 83r
95. <i>Quando sit tempus feriarum</i> , f. 31rb	91. <i>De accidentali impotentia coeundi</i> , f. 83r
96. <i>De matrimonio contracto contra interdictum ecclesie</i> , f. 31rb	92. <i>De matrimonio contracto contra interdictum ecclesie rubrica</i> , f. 83r
97. <i>Quomodo debet in ecclesia a presbitero quando debet contrahi matrimonium inter aliquos interloqui</i> , f. 31rb-va	92. <i>De matrimonio contracto contra interdictum ecclesie rubrica</i> , f. 83r
98. <i>De septem cassibus in quibus uxor adultera non potest a viro de altero accusari nec vir ab uxore</i> , f. 31va-vb	93. <i>De VII casibus quibus uxor adultera viro suo non potest nec vir ab uxore separari</i> , f. 83r-v
99. <i>Qui filii sint legitimi et qui non</i> , ff. 31vb-32ra	93. <i>De VII casibus quibus uxor adultera viro suo non potest nec vir ab uxore separari</i> , f. 83v
100. <i>De quadruplici statu filiorum</i> , f. 32ra ¹⁹	94. <i>De quadruplici statu filiorum</i> , f. 83v
101. <i>Quando penitens debeat mitti ad superiorem</i> , f. 32ra-va	95. <i>Summa brevis et utilis</i> , f. 83v
102. <i>De articulis fidei</i> , ff. 32va-33ra	
103. <i>Expositio orationis dominice</i> , f. 33ra-vb	
104. <i>De septem horis canonicis</i> , ff. 33vb-34rb	
105. <i>De officio misse</i> , f. 34rb-vb	
106. <i>De prephationibus</i> , ff. 34vb-35ra	
107. <i>Quibus modis finitur missa</i> , f. 35ra	
108. <i>Quibus modis vel qualiter orationes sunt terminande</i> , f. 35ra-va	
109. <i>De die dominico observando</i> , ff. 35va-36ra	
110. <i>De quatuor evangelistis qui in figuris quatuor animalium describuntur</i> , ff. 36ra-37ra ²⁰	

¹⁹ Alla fine del capitolo (f. 32ra) si legge: “Explicit quod exceptum est sumptum de summa magistri Raymundi et etiam de apparatu”.

²⁰ Alla fine del capitolo (f. 37ra) si legge: “Explicit summa magistri Raymundi”.

Appendice II

Berengarius Fredolius, <i>Summula in foro poenitentiali</i> (Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, ms. A 34, ff. 1ra-37ra) ²¹	Iohannes de Lignano, <i>Summa de confessione et multis aliis bonis</i> (Padova, Biblioteca Universitaria, ms. 2107, ff. 50r-83v)
<p>1. [...] In primis debet sacerdos interrogare penitentem utrum sciat Pater noster et Credo in Deum et Ave Maria. Et si nescit instruat eum vel faciat vel saltem precipiat sibi ut adscat. Et quia nimis esset difficile adiscere Credo in Deum saltem Pater Noster et Ave Maria scire teneatur. Doceat eum de forma confessionis quod sedeat humiliter ad pedes sacerdotis. Femina sedeat ex traverso id est ex latere, precipue si est iuvenis, et sacerdos non respiciat in faciem mulieris. Exinde pio et suavi eloquio inducat ipsum ad confessionem et puntionem proponens ei beneficia que contullit sibi Deus, et precipue passionem. Item quia non venit Deus propter iustos, sed propter peccatores. Item quos bene penitet magis postea dilliguntur et exaltantur a Deo, quod patet in Petro e Paulo et Magdalena et latrone et multis aliis. Item suadeat quod non verecondetur, quia non homini sed Deo confitetur. Et quod melius est erubescere coram uno homine in presenti, quam in die iudicii coram angelis et sanctis et hominibus et in demonibus. Debete eciam ostendere quantam virtutem habet confessio. Item quod mortalle peccatum in anima est venenum mortiferum, quod per confessionem est evomendum. Singula peccata et circonstantias confiteatur. Augustinus. Caveat ne verecondia ductus dividat confessionem, id est integre confiteatur. Quia si omnia sua peccata confiteatur et unum absconderet, nichil sua valerent confessio, nec posset absolvi. Intelligas si esset peccatum mortalle, et intelligo si tunc in confessione illius peccati recordaretur. Illa vero quorum non recordatur si facit quod in se est et quod potest, Deus dimittit quo ad penam inferni. Si vero non haberet nisi supradicta dicendi vel essent discrete persone et solute sepe confiteri saltem hec tria verba que secuntur dicere penitenti non negligat sacerdos. Primum est quod sit bene contritus et dolens de peccatis omnibus. Secundum est quod omnia et singula peccata confiteatur ut supra dictum est. Tertium est quod proponat et propositum firmum habeat in corde, deinceps non revertendi ad prestina peccata nec ad aliquod peccatum mortalle. Et hoc propositum penitens habeat vis magna facienda est. Hoc dico quia multi contricionem et dolorem habent de peccatis preteritis et ea bene confitentur, set voluntas mala in corde remanet unum vel plura peccata, et si ita est nil valet sua confessio. Item quod vere peniteteat et satisfacere sit paratus. Unde ponat se penitens omnino in potestate iudicis in iudicio sacerdotis nil sibi reservans sui, ut omnia eo iubente paratus sit facere pro recipienda anime vita, quecumque faceret pro vitanda anime, quecumque faceret pro vitanda corporis morte, et hoc cum desiderio quia vitam recuperat infinitam scilicet Deum. Autoritas est sancti et bene predicabilis. Si vero non vult confiteri terrores futuri seculi iudicii pene inferni terribiles preponantur. Alioquin habebit accusatores Deum et propriam</p>	<p>1. <i>Capitulum primum. De forma confitendi</i> In primis querat sacerdos confitentem si sciat Pater Noster, Ave Maria et Credo in Deum. Si nescit faciat vel precipiat eum instrui. Et si sit nimis difficile Credo in Deum precipiat saltem ut addiscat Pater Noster et Ave Maria. Postea doceat eum de forma confessionis et quod sedeat humiliter ex traverso ad pedes sacerdotis. Si femina sit, sedeat ex traverso et ex latere, precipue si sit iuvenis, ita quod sacerdos non respiciat eius faciem.</p> <p>2. <i>De consolatione confitentium</i> Exinde pro suo eloquio confitentem inducat ad confessionem et conpunctionem proponens ei beneficia que contulit nobis Deus, et precipue passionem Christi. Item predicat sibi quod dominus non venit in mundum propter iustos set propter peccatores. Item quod illi qui perfecte penitent magis postea dilliguntur a domino, quod patet in apostolis Petro e Paulo et in multis aliis. Item doceat penitentem quod non verecondetur, quia non homini set Deo confitetur. Et quia melius est erubescere coram uno homine in presenti, quam in die iuditii coram angelis et sanctis Dei et omnibus demonibus. Item quod mortalle peccatum est venenum in anima mortiferum, quod per confessionem est evomendum. Item quod peccata singula et eorum circumstantia confiteatur. Item caveat ne verecondia ductus dividat confessionem, set integre confiteatur, quia si omnia sua peccata confiteretur et unum absconderet, nichil ei valerent sua confessio, nec posset a peccatis absolvi. Intellige si hoc esset mortalle peccatum quod confiteri verecondaretur, set si facit quod in se est tunc Deus admittit ei quo ad penam inferni, si vero non haberet tempus supradicta dicendi vel si essent persone discrete et solite sepe confiteri saltem hec tria vera que sequuntur dicere penitenti non negligat. Primum est quod sit bene contritus et dolens de peccatis omnibus. Secundum est quod omnia peccata evomat et nullum scienter obmittat. Tertium est quod proponat, et firmum propositum habeat in suo corde, deinceps non revertendo ad aliquod peccatum mortalle. Et hoc ideo dico quod multi contricionem et dolorem habent de peccatis suis preteritis, set voluntas mala remanet in corde unum vel plura eorundem reiterandi peccatorum. Et si ita est, tunc nichil valet ei sua confessio. Item quod sit paratus ad satisfactionem. Unde ponat se penitens ad obediendum iudicio sacerdotis integraliter, nichil sibi reservans, ita eo iubente sit paratus omnia facere pro recipienda anime vita, quecumque faceret pro vitanda corporis morte. Ista auctoritas est beati Benedicti.</p> <p>3. <i>De terrore volentium confiteri</i> Si vero non vult confiteri tunc propone sibi terrores extremi iudicii et pene inferni horribiliter. Et quod habeat accusatores,</p>

²¹ La numerazione dei capitoli delle due opere è mia.

<p>conscientiam, diabolum, peccata sua et eciam totum mundum. Quia ut dicit scriptura sancta: «purgabit orbis terrarum contra insensatos et peccatores». Si vero modo sic se accuset Deus excusabit eum. Caveat etiam sibi sacerdos et doceat ne ipse penitens non dicat: 'non potest homo stare vel vivere quod non peccet', vel: 'peccamus omnes', vel: 'diabolus fecit me peccare', et similia. Post hec audita confessione, prius omnium que penitens dicere voluerit interroget sacerdos ordinate et distinte. Sequitur qualiter interrogatioes fieri debeant. Interrogationibus non descendant ad specialia peccata, ut de vicio sodomito, vel mulier non interroget si tetigerit se turpit., ita quod se pollueret et corumperet sicut esset con viro, nisi esset mulier luxuriosa quia in hoc sepe peccant; multi et multe didicerunt peccata post talles interrogationes que ante nesciebant. Et quia omne peccatum mortalle est transgressio divini precepi, ideo primo quomodo contra decalogum, id est decem precepta precedant, videndum est ut melius simplex sacerdos peccata cognoscat ut melius penitenti ea ad memoriam reducat. Sacerdos scire tenetur et alios docere X precepta decalogi, articulos fidei, septem sacramenta ecclesie. Item de septem criminibus carnalibus spiritualibus, et de hiis que quinque sensibus committuntur, ut sciat ignorantibus peccata detergere ad memoriam reducere. Et quia scio multos sacerdotes ignorare, ad eorum utilitatem in hoc opusculo eis necessaria de hoc intendo notare de decem preceptis ecclesie.</p>	<p>scilicet propriam conscientiam, diabolum et etiam totum mundum qui accusant peccata sua, quia sicut dicit sacra scriptura: «pugnabit orbis terrarum contra insensatos», id est peccatores. Studeat autem sacerdos et penitentem instruat ne dicat: 'non potest homo stare ut non peccet', vel: 'nos peccamus omnes', vel: 'diabolus fecit me peccare', et similia.</p> <p>4. <i>De interrogationibus</i> Post hec autem, audita confessione, et prius omnibus que penitens dicere voluerit perceptis, tunc sacerdos interroget ordinate et distincte, et non descendant ad specialia peccata, ut de peccato sodomitico. Nec mulier proba queratur si se turpiter tetigerit, ita quod se polluerit et corrumperit quasi esset cum viro, set vage et instabiles mulieres possunt de talibus interrogari; per tales enim ineptas interrogationes multe sunt provocate ad peragendum peccata que ante ignorabant.</p> <p>5. <i>De decem preceptis per ordinem</i> Et quia omne peccatum mortalle est transgressio dominici precepti, ideo primo quomodo contra decalogum, id est decem precepta, peccetur videndum [51r] est ut melius simplex sacerdos peccata cognoscat et penitenti ad memoriam reducere valeat. Sacerdos enim scire tenetur et alios instruere decem precepta decalogi et articulos fidei ac septem sacramenta ecclesie. Item de VII mortalibus peccatis et de spiritualibus vitiis, et de hiis que cum Vque sensibus committuntur, ut sciat ignorantium mores discutere et intellectum eorum lumine veritatis inflammare. Et quia in horum cognitione multos sacerdotes deviare scio, ideo ad eorum noticiam acquirendam in hoc opusculo quedam eis necessaria intendo notare et ipsis publicare. Et primo de interrogationibus in excessum decalogi, id est decem preceptis, faciendis est dicendum.</p>
<p>9. <i>Octavum preceptum</i> Octavum preceptum est, <i>non falsum testimonium dices</i>, neque pro aliquo reddas. Quare si falsum testimonium pro aliquo reddidit, et si aliquis habuit inde dampnum, restituere. Item si dixit mendacia et maxime volendo alium fallere vel decipere, ut faciunt merchatores. Item si detraxit mortuo vel viventi, id est dixit malum de aliis. Item si derisit alios vel contempsit, si locutus est verba scurilia, id est carnalia et procantia de feminis. Si seminavit scandalum, id est discordiam inter unum et alium, si balsfemavit Deum vel sanctos. Si promixit quod non servavit, si fecit prodicionem vel truditionem de aliquo homine vel de leco. Item si con adulatione aliquem laudavit de malo quod fecit, quia illud magnum est peccatum.</p>	<p>13. <i>De octavo precepto</i> Circa octavum, quod est <i>falsum testimonium non dices</i>, queratur si falsum testimonium pro aliquo reddiderit ex quo aliquis dampnum habuerit, quia ille tenetur restituere. Item si aliquem mendaciter deceperit, ut mos est mercatoribus, vel si aliquem deriserit, vel si de mulieribus verba dolosa libidinem provocantia protulerit. Si discordiam inter coniuges vel alios seminaverit, si Deum et sanctos blasphemaverit, si promissa servaverit, si aliquem hominem tradiderit, si adulando aliquem laudavit, et male, et ex hoc hunc induxit ut faceret.</p>
<p>11. <i>Decimum preceptum</i> Circha decimum preceptum. <i>Non desiderabis uxorem proximi tui</i>, non servum, non ancillam, non bovem, non asinum, non omnia que illius sunt. Et sic habes de decem preceptis.</p>	<p>15. <i>De decimo precepto</i> Circa decimum, quod est <i>non concupisces uxorem proximi tui</i>, queratur si uxorem proximi sui in corde desiderat ad mechandum, vel spirituali commater concubuerit, vel admisci illicite affectaverit, vel talium visionem in malas cogitationes seu voluntas prava provocatus fuerit, quis nisi talibus subito remedium abstinentie adhibuerit in peccatum mortalle labitur sine mora. Et hic posuit interrogationes que debent fieri contra transgressiones decem preceptorum.</p>
<p>26. <i>De sacrilegio: quibus sit et quibus modis committitur</i> Sacrilegium est sacre rei violatio vel eiusdem rei usurpatio. Dicitur sacrilegium quasa sacri ledum, quia sacrum ledit.</p>	<p>31. <i>De sacrilegio</i> Sacrilegium est sacre rei violatio. Unde sacrilegium dicitur quasi sacri ledium, quia sacrum ledit et committitur tribus</p>

<p>Sacrilegium comittitur auferendo sacrum de sacro, vel non sacrum de sacro sive sacrum de non sacro : pena spiritualis est excommunicatio. Unde qui rapit vel furat aliud de ecclesia, licet committat sacrilegium, non est excommunicatus de iure, nisi qui incendit ecclesiam vel frangit murum per violentiam, vel portas ecclesie tunc est excommunicatus. Multi simplices credunt quod statim sit excommunicatus qui aliquam rem furatur, vel asportat de ecclesia, set non est ita, set sunt talles excommunicandi per sententiam.</p>	<p>modis: auferendo sacrum de sacro, vel sacrum de non sacro, vel non sacrum de sacro. Unde qui rapit vel furatur aliquid de ecclesia, licet committat sacrilegium, tamen non est excommunicatus ipso facto, quia pena spiritualis est excommunicatio nisi quando talis intendit frangere ecclesiam, vel per violentiam murum, vel portam ecclesie destruere, et proponere incipit et perficit talis est excommunicatus; set qui furatur, vel deportat aliquam rem de ecclesia, tunc non est ita, set tales sacrilegi debent excommunicari per sententiam.</p>
<p>37. <i>De heredibus raptorum quantum teneantur pro parentibus satisfacere</i> Heredes in foro penitentiali tenentur ad omnia debita defunctorum quorum locum succedunt, quocumque modo parentes vel alii quorum sunt heredes res ex illicito acquisierunt et etiam de dampnis aliis illatis tam de rapina quam de usura. Item notandum est, quod si iudex, potestas, consul, testis accepit pecuniam ut ferat testimonium, tenetur quilibet eorum ad restitutionem. Si eciam iustam ferat sententiam et testis bonum testimonium. Item si aliquis accusat alium iniuste, tenetur ad restitutionem totius danpni, quod inde habuit qui fuit accusatus.</p>	<p>40. <i>De satisfactione heredum</i> Heredes in foro penitentiali tenentur ad omnia debita defunctorum in quorum locum succedunt, et etiam obligantur dampnis aliis illatis, tam de rapina quam de usura. Item sciendum est, quod si iudex peccans, alias consul, alias testis accipit pecuniam ut fecerit sententiam, vel testis ut facit testimonium, quibus tenetur ad restitutionem, et si etiam iudex fecerit iustam sententiam vel testis iustum testimonium. Item sciendum, si quis accusat aliquem alium iniuste, ille tenetur ad restitutionem totius dampni, quod inde habuit false accusatus.</p>
<p>44. <i>Utrum de illicite rebus acquisitis possit fieri elemoxinam</i> Respondeo breviter quod de uxura et rapina seu forte et illicite acquisitis non potest fieri elemoxinam, set de istrionia et de meretricio fieri potest, et etiam de ludo. Et licet multi sapientes dixerint quod homo tenetur ad restitutionem de eo quod lucratus est in ludo, modo vero a sapientibus non tenetur, tamen tenetur errogari talle lucrum in pias causas et non restituere credo quod esset absolvendus. Et si modo observatur nisi esset lucratus per fraudem falsos tasilos vel alio modo fallendo vel decipiendo proximum suum.</p>	<p>45. <i>De elemosina rapine</i> Dico quod de usura et rapina aliisque illicite acquisitis non potest fieri elemosina, set de hystrionia et meretricio fieri potest, et etiam de ludo, et licet multi sapientes dicant quod homo teneatur ad restitutionem illorum, que lucratus est in ludo. Ego dico quod non attamen debet erogare id lucrum in pias elemosinas, et credo si non restitueret adhuc esset absolvendus; et hoc modo comuniter tenetur, nisi lucratus esset per fraudem aliquam, sicut per falsos cavillos, vel alio modo decipiendo proximum suum.</p>
<p>72. <i>Quid sit matrimonium</i> Matrimonium est viri et mulieris coniunctio individua vite consuetudinem retinens. Dicitur matrimonium quasi matris numerum, id est officium, quia dat mulieribus esse matris, vel ideo denominatur magis a matre quam a patre, quoniam eius officium plus apparet in matre. Contrahitur autem solo consensu, quam si solus deferit cetera eciam cum ipso cohitu celebrata frustantur. Pone quod aliquis desponsati aliquam non habentes propositum nec intemptionem contrahendi set decipiendi ut possit ab ea copulam extorquere carnalem deinde cognoscat carnaliter non quid erit matrimonium. Respondeo quod si ille non proposuit eam ducere in uxorem nec consentit corde non debet iudicari matrimonium. Quia dolus ibi affuit et non consensus sine quo non est matrimonium. Iste tamen deceptor, si veram vult agere penitentiam de necesse habet illam sine ficione ducere, id est sine deceptione, in uxorem si potest vel dare sibi unum convenientem virum vel aliter satisfacere.</p>	<p>74. <i>Quid sit matrimonium</i> Matrimonium est viri et mulieris coniunctio individua vite consuetudinem retinens. Dicitur autem proprie matrimonium quasi matris unum vel unum quod est officium quod dat mulieribus esse matris. Denominatur autem matrimonium magis a matre quam a patre quia eius officium plus apparet in matre quia contrahitur solo consensu, qui si solus confecerit cetera et cum ipso coitu celebrata frustantur. Pone aliquis non habet voluntatem nec propositum contrahendi set decipiendi ut sic possit carnalem copulam ab aliqua extorquere etiam postea cognoscat carnaliter numquam erit matrimonium. Dico si ille non proposuit illam ducere in uxorem nec consentit corde, non debet ius iudicare aliquis esse matrimonium. Set ipse deceptor, si veram vult agere penitentiam, necesse habet illam sine ficione ducere in uxorem in quantum est in eo vel fieri potest, vel debet ei subvenire ad alium virum ei convenientem alias alio modo pro suo posse satisfacere.</p>
<p>75. <i>De clandestino matrimonio</i> Quicumque talle matrimonium contrahunt peccant graviter et exponunt se magno periculo, quia posset alter eorum alter dimittere et de facto con alia contrahere et sic stare in periculo quia primum matrimonium non posset probari. Item talles sic occulte contrahentes scandalizant ecclesiam et dant malum exemplum. Unde consulendum est talibus in foro penitencie ut de novo consentiant vel approbent vel recognoscant publice coram multis qui occulte fecerunt.</p>	<p>77. <i>De nupciis clandestinis</i> Quicumque clamdestinum matrimonium contrahit peccat mortaliter vel alias valde graviter vel exponit se magno periculo, quia posset alter eorum alterum dimittere de facto et cum alio contrahere et sic ostendit adulterium pro matrimonio et forte stabit quia primum matrimonium non potest probari. Item tales occulte contrahentes scandalizant ecclesiam et dant malum exemplum. Unde consulendum est talibus in foro penitencie ut de novo contrahant vel saltim publicent coram populo quod occulte fecerunt.</p>
<p>76. <i>Quod XII sunt impedimenta que impediunt matrimonium</i></p>	<p>78. <i>De quibusdam impedimentis</i></p>

<p><i>contrahendum et dirrimunt et seperant iam contractum</i></p> <p>Si tamen ipsa impedimenta vel aliqua eorum precedant matrimonium quoniam consensum coniugale excludunt, si vero secuntur matrimonium accidit iam contractum non prestant impedimentum sicut patet per ista exempla: furiosus non potest contrahere, tamen si contraxerit ante furiositatem non solvitur matrimonium. Item qui omnino sectus est quia abxisa sunt ei virilia non potest contrahere. Item affinitas impedit matrimonium contrahendum et dirrimunt contractum; si si post contractum matrimonium supervenit etiam si non sit carnalis copula inter coniuges subsecuta non solvitur matrimonium, id est non separantur et maritus tenetur reddere uxori debitum. Affinitas est inter consanguineas uxoris tue; unde si tu post matrimonium contractum cognovisti matrem vel sororem vel consanguineam uxoris tue teneris tamen reddere debitum uxori tue quia non debet privari iure suo. Hec autem duodecim impedimenta que versiculis continentur, scilicet error, conditio, votum, cognatio, crimen, cultus, disparitas, ius, ordo, legamen, honestas, si sis affinis, si forte coire nequibus, hec facienda vetant connubia, iunta retractant. Preter ista XII impedimenta que impediunt et dirrimunt matrimonium, alia duo sunt impedimenta que impediunt iam contrahendum, set non dirrimunt contractum, scilicet tempus feriarum et interdictum ecclesie. De his duobus infra dicitur et exponetur, unde versus: Ecclesie vetitum nec tempus feriarum impediunt fieri, permittunt facta teneri. De errore persone obmito quia raro accidit.</p>	<p>Quedam ex prescriptis impedimentis, sive precedant matrimonium sive subsequantur, semper impediunt contrahendum et dirrimunt contractum. Aliqua eorum si precedunt matrimonium impediunt contrahendum, si vero post cedant non dirrimunt iam contractum; sicut patet in hoc furiosus non potest contrahere, tamen si contraxerit ante furiositatem non absolvitur matrimonium. Set qui omnino membris genitalium est privatus non potest contrahere, si autem contraxerit mox ut constiterit est dirimendum. Similiter affinitas impedit matrimonium contrahendum et dirimit iam contractum; set si nova consanguinitas supervenerit post contractum matrimonium, quamvis quamvis carnalis copula non sit subsecuta inter coniuges, utpote si vir cognoscit matrem vel consanguineam uxoris sue, tamen id matrimonium stabit et vir satisfaciat pro peccato. Illa enim mulier fidelis non debet privari viro suo et vir ei debitum reddere tenetur. Impedimenta in hiis versibus continentur: error, conditio, votum, cognatio, crimen, cultus, disparitas, vis, ordo, legamen, honestas, si sis affinis, si forte coire nequibus, hec facienda necant connubia, facta retractant. Duo impedimenta adduntur predictis que impediunt matrimonium contrahendum, set non dirrimunt iam contractum nec separant: scilicet tempus feriarum et interdictum ecclesie, que continentur in hiis versibus. Ecclesie vetum necnon tempus feriarum impediunt fieri, permittunt facta teneri. De errore persone dicere obmitto quia raro occurrit.</p>
--	--

Appendice III

Berengarius Fredolius, <i>Summula in foro poenitentiali</i> (Bologna, Biblioteca Universitaria, ms. 1763, ff. 3r-55v) ²²	Antonius de Butrio, <i>Speculum de confessione</i> , Vicentiae, per Hermannum Levilapidem Coloniensem, 1476 ²³
	[...], f. 1r-v
1. [De interrogationibus a sacerdote fiendis], ff. 3r-4r	1. De interrogationibus a sacerdote faciendis, ff. 4r-5r
2. Qualiter interrogatioes fieri debeant, f. 4r-v	2. Qualiter interrogationes fieri debeant, f. 5r
3. De decem preceptis et primo non abebis deos alienos, ff. 4v-5v	3. De decem preceptis, ff. 5r-6r
4. De secundo non assumes nomen Dei tui, ff. 5v-6r	4. De secundo precepto, f. 6r-v
5. De tercio memento ut diem sabbati et cetera, f. 6r	5. De tercio precepto, f. 6v
6. De quarto honora patrem tuum et cetera, f. 6r-v	6. De quarto precepto, ff. 6v-7r
7. De quinto precepto non occides, ff. 6v-7r	7. De quinto precepto, f. 7r-v
8. De sexto non meaberis, f. 7r-v	8. De sexto precepto, ff. 7v-8v
9. De septimo precepto non furaberis, ff. 7v-8r	9. De septimo precepto, ff. 8v-9r
10. De octavo non falsum testimonium dicas, f. 8r-v	10. De octavo precepto, f. 9r
11. De nono non concupisces, f. 8v	11. De nono precepto, f. 9r
12. De decimo non desiderabis uxorem proximi tui, f. 8v	12. De decimo precepto, f. 9r
13. De septem vitiis primo de superbia, f. 8v	13. De septem vitiis, f. 9v
14. De invidia, ff. 8v-9r	14. De invidia, f. 9v
15. [De ira], f. 9r	15. De ira, ff. 9v-10r
16. [De accidia], f. 9r-v	16. De accidia, f. 10r-v
17. De avaritia, ff. 9v-10r	17. De avaricia, ff. 10v-11v
18. De gula, f. 10r	18. De gula, f. 11v
19. De luxuria, 10r-v	19. De luxuria, ff. 11v-12r
20. In fine subiunga sacerdos, ff. 10v-11v	19. De luxuria, ff. 12r-13r
21. De voto et quid sit votum, ff. 11v-13r	20. Incipit prologus de casibus, 21. De voto et quid sit votum, ff. 13v-14v
22. De iuramento, ff. 13r-14r	22. De iuramento, et quid sit, ff. 14v-15v
23. De divinationibus, f. 14r-v	23. De divinationibus, f. 15v-16v
24. De festis celebrandis, ff. 14v-15r	24. De festis celebrandis, ff. 16v-17r
25. De ieiuniis, ff. 15r-16v	25. De ieiuniis, ff. 17r-18r
26. De sacrilegio et quid sit et quibus modis contrahitur, f. 16v	26. De sacrilegio, et quid sit, et quibus modis contrahitur, ff. 18r-v
27. De mortuis sepeliendis, ff. 16v-17r	27. De mortuis sepeliendis, f. 18v
28. De decimis quedam pauca et necessaria, ff. 17r-18r	28. De decimis, quedam pauca necessaria, ff. 18v-19v
29. De oblationibus, f. 18r	29. De oblationibus, ff. 19v-20r
30. De sepulturis, f. 18r-v	30. De sepulturis, f. 20r
31. De omicidio, ff. 18v-19v	31. De homicidio, ff. 20r-21r
32. De duello, f. 19v	32. De duello, f. 21r-v
33. De raptoribus et incendiariis, ff. 19v-20r	33. De raptoribus, et incendiariis, f. 21v
34. De pena raptoris, ff. 20r-21v	34. De pena raptoris, ff. 21v-23r
35. De passagiis, f. 21v	35. De passagiis, f. 23r
36. De bello iusto et iniusto, ff. 21v-27v	36. De bello iusto et non iusto, ff. 23r-24v
37. De ementibus rapinam, ff. 28r-v	37. De ementibus rapinam, ff. 24v-25v
38. Qualiter sit procedendum contra ementem rem raptam vel furtivam, ff. 28v-29v	38. Qualiter sit procedendum contra ementes rem raptam vel furatam, ff. 25v-26r
39. De heredibus raptorum, quando pro parentibus satisfacere debent, f. 29v	39. De heredibus raptorum, quantum pro parentibus satisfacere tenentur, f. 26r
40. Forma restitutionis, ff. 29v-30r	40. Sequitur de forma restitutionis., f. 26r-v

²² La numerazione dei capitoli delle due opere è mia e si basa sull'ordine delle rubriche nel testo: nello *Speculum* di Antonio da Budrio esso non coincide con l'indice iniziale. I capitoli indicati con “[...]” non hanno titolo; in riferimento all'opera di Frédoil si sono riportate tra parentesi quadre le rubriche dell'indice, quando le stesse non si rinvenivano nel testo.

²³ Le carte dell'incunabolo non hanno numerazione: i numeri corrispondono alle carte contate.

41. <i>De furtis</i> , f. 30r-v	41. <i>De furto</i> , ff. 26v-27r
42. <i>Qualiter debeat fieri restitutio in morte</i> , ff. 30v-31v	42. <i>Qualiter fieri debeat restitutio in morte</i> , ff. 27v-28r
43. <i>De usuris et pignoribus, in quibus modis committuntur</i> , ff. 31v-32v	43. <i>De usuris, et pignoribus, in quibus modis committuntur</i> , ff. 28r-29v
44. <i>An bona in contractibus apponita possit repeti absque periculo usure</i> , ff. 32v-33r	44. <i>An pena in contractibus apponita possit repeti absque periculo usure</i> , ff. 32v-33r
45. <i>De clerico usurario</i> , f. 33r	45. <i>Alius casus</i> , ff. 29v-30r
46. <i>Utrum de illicite acquisitis possit fieri elemosina</i> , f. 33r-v	46. <i>De clerico usurario</i> , f. 30r
47. <i>Que persone elemosina facere non possunt</i> , ff. 33v-34r	47. <i>Utrum de acquisitis illicite possit fieri elemosina</i> , f. 30r-v
48. <i>De sacramentis</i> , f. 34r-v	48. <i>Que persone elemosinam facere possunt</i> , ff. 30v-31r
49. <i>[De iteratione sacramentorum]</i> , ff. 34v-35v	49. <i>De sacramentis</i> , f. 31r-v
50. <i>[De consecratione ecclesie]</i> , ff. 35v-36r	50. <i>De iteratione sacramentorum</i> , ff. 31v-32v
51. <i>[De reconciliatione ecclesie]</i> , f. 36r	51. <i>De consecratione ecclesie</i> , ff. 32v-33r
52. <i>[De pollutione seminis]</i> , ff. 36r-37r	52. <i>De reconciliatione ecclesie</i> , f. 33r
53. <i>[Quotiens possit in die celebrare sacerdos]</i> , f. 37r-38v	53. <i>De pollutione seminis</i> , ff. 33r-34r
54. <i>[De perplexitate]</i> , f. 38v	54. <i>Quotiens possit in die celebrare sacerdos</i> , ff. 34r-35r
55. <i>[Quibus modis infligitur excommunicatio]</i> , ff. 38v-39v	55. <i>De perplexitate</i> , f. 35r-v
56. <i>[Excommunicatus propter percussione[m] cleri non potest absolvi nisi a papa]</i> , ff. 39v-40r	56. <i>Quibus modis infligitur excommunicatio</i> , ff. 35v-36v
57. <i>[De excommunicatis qui conseruatiuntur irregulares et quibus non]</i> , ff. 40r-40v	57. <i>Excommunicatus propter percussione[m] cleri, non potest absolvi, nisi a papa vel legato exceptis octo casibus</i> , ff. 36v-37r
58. <i>De pena non seruantis excommunicationem</i> , f. 40v	58. <i>De irregularitate</i> , f. 37r-v
59. <i>De pena que infligitur participanti cum excommunicato</i> , ff. 40v-42r	59. <i>De pena non seruantis excommunicationem</i> , f. 37v
60. <i>[Plures casus in quibus iniurians clericum incidit excommunicatione dato quod ipsum non verberet]</i> , f. 42r	60. <i>De pena que infligitur participanti cum excommunicato</i> , ff. 37v-39r
61. <i>[Quid possit conferri ab ecclesia tempore generalis inter.]</i> , ff. 42r-43r	61. <i>Nota plures casus, in quibus incidit in excommunicationem iniurians clericum</i> , f. 39r
62. <i>[De penitentia]</i> , f. 43r	62. <i>Quid possit conferri ab ecclesia tempore generalis interdicti</i> , ff. 39v-40r
63. <i>[De contritione]</i> , f. 43r	63. <i>Licet supradictum sit de penitentia de hac eadem materia necessaria et utili intendo notare</i> , f. 40v
64. <i>[In quibus casibus possit sacerdos parociano alterius dare penitentia]</i> , ff. 43r-44r	64. <i>De contritione</i> , f. 40v
[...], ff. 44r-45v	65. <i>In quibus casibus possit sacerdos parochiano alteri dare penitentiam</i> , ff. 40v-41v
[...], f. 45v	66. <i>De satisfactione</i> , 67. <i>De presbitero fornicatore</i> , ff. 41v-43v
[...], f. 46r	68. <i>Ad que valent opera de genere bonorum id est que fiunt in mortali peccato existendo</i> , ff. 43v-44r
[...], f. 46v	69. <i>An peccata semel confessa tenentur quis iterum confiteri</i> , f. 44r-v
[...], ff. 46v-47r	70. <i>Utrum ea que fiunt a vivis, prosint defunctis</i> , f. 44v
[...], f. 47r-v	71. <i>Quibus modis deleantur venialia peccata</i> , ff. 44v-45r
[...], f. 48r-v	72. <i>Casus valde utiles, et necessarii</i> , f. 45r-v
65. <i>Qui quatuor causis commiscetur coniuges</i> , f. 48v	73. <i>Quod sacerdos tribus modis debet ligare et solvere</i> , ff. 45v-46v
66. <i>Sequitur de nocturna pollutione</i> , ff. 48v-49r	74. <i>Quod maioritas, et minoritas attenditur circa tria</i> , ff. 46v-47v
67. <i>De vitio sodomitico</i> , f. 49r	75. <i>Quod quatuor de causis commiscetur coniuges</i> , ff. 47v-48r
68. <i>Quanto sit detestabile et grave vitium sodomiticum</i> , ff. 49r-50r	76. <i>De nocturna pollutione</i> , f. 48r
69. <i>Que mala inde orta sunt et oriantur cotidie</i> , f. 50r-v	77. <i>De vitio sodomitico</i> , f. 48r-v
70. <i>Qua pena puniantur sodomitico vitio laborantes</i> , ff. 50v-52v	78. <i>Quomodo sit detestabile vitium sodomiticum</i> , ff. 48v-49r
71. <i>Quando penitens debet remitti ad superiorem</i> , ff. 52v-53r	79. <i>Que mala inde orta sunt, et quotidie oriantur</i> , ff. 49v-50r
72. <i>De articulis fidei</i> , f. 53r-v	80. <i>Qua pena puniantur sodomitico vitio laborantes</i> , 81. <i>De dicto peccato</i> , ff. 50r-52v
73. <i>Quando debet contrahi matrimonium</i> , f. 53v	82. <i>Quando debeat penitens remitti ad superiorem</i> , ff. 52v-53r
74. <i>De die dominico celebrando et observando</i> , f. 54r-v	83. <i>De articulis fidei</i> , ff. 53r-54r
75. <i>Quod usque ad quartum gradum prohibetur quis ducere uxorem de consanguinitate</i> , f. 54v	84. <i>Quando non debet contrahi matrimonium</i> , f. 54r
76. <i>Quid sit gradus</i> , ff. 54v-55v	85. <i>De die dominico observando</i> , ff. 54r-55r
	86. <i>Quousque ad quartum gradum prohibetur quis ducere uxorem, de consanguinitate</i> , f. 55r-v
	87. <i>Quid sit gradus</i> , ff. 55v-56r

Appendice IV

<p>Berengarius Fredolius, <i>Summula in foro poenitentiali</i> (Bologna, Biblioteca Universitaria, ms. 1763, ff. 3r-55v)²⁴</p>	<p>Antonius de Butrio, <i>Speculum de confessione</i>, Vicentiae, per Hermannum Levilapidem Coloniensem, 1476***</p>
	<p><i>Speculum de confessione</i>²⁵ Compulsus equidem fui fratres carissimi precibus quorundam confessorum: ut aliquod opusculum de confessione pro salute a<n>i<m>arum christi fidelium: qui sepe se deo, et sacerdotibus confiteri nituntur, construere vellim: Quod sit ad eorum communem utilitatem: videlicet ad abbreviandum immensos confessorum labores, et ad erigendum in recta semita confitendi peccatores: non tamen legum allegationibus neque auctoritatibus ornatum, sed omnibus quippe inductis et simplicibus sacerdotibus auxilium utile et necessarium et penitentibus ad eorum salutem remedium fructuosum. Quoniam in foro conscientie plerumque multa dubia, casus difficiles et questiones circa confessiones oriuntur, et occurrunt: super quibus sepe valde dubitatur, et de hoc confessionis officio propter occurrentia dubia, et immensa a<n>i<m>arum eorum pericula maxime advertendum est. Ideo omni cura, sollicitudine et effectu statui honestam eorum confessorum exaudire petitionem. Sed hoc opus vero pro mea debili sufficientia laboriosum mihi fore conspexi. Nihilominus per multos dies eorum precibus satisfieri cum omni ingenio, et studio operam dedi. precipue in adiutorium mihi, et auxilium, divinam potentiam imploravi. Propterea studenti mihi circa plurima de confessionibus opera iam multis annis per doctissimos viros confecta, divina sapientia de confessione novum scribendi modum, favorem, et ingenium prestitit. Et presens opusculum breve, et utile ad omnium fidelium subventionem compillavi et speculum de confessione super LXXII capitulis penitentiae intitulabimus nunc et infuturum per quod confessores peccatorum vitia, et sordes poterunt faciliter elimare, et deinde peccatores ingenium et conscientiam poterunt etiam sufficienter enucleare, et memoriam accuratissime excitare, atque peccata preterita per longum tempus oblita, si non realiter, tamen semiplene, menti presentia reducere: cuius operis doctrina multum extimanda est. Valete.</p>
<p>1. [De interrogationibus a sacerdote fiendis] In primis sacerdos debet interrogare penitentem utrum sciat Pater Noster, Credo et Ave Maria et si nesciat instruat eum vel fatiat instrui vel saltem precipiat sibi ut adiscat. Et quia nimis diffitile esset adiscere Credo in um Deum precipiat saltem Pater Noster scire tenetur et Ave Maria doceat ei formam confessionis et quod sedeat humiliter ad pedes suos si est mulier maxime si est iuvenis ut sedeat ex adverso, id est ex latere, ut sacerdos non respiciat in fatiem mulieris. Et inde pio et suavavi eloquio inducat eum ad confessionem et compuntionem proponens sibi beneficia adeo sibi concessa, et potissime paxionem Christi. Item quod Christus non venit propter iustos set propter pecatores. Item quod qui bene penitet magis diligit a domino et exaltatur, quod patet in Petro, Paulo, Magdalena, latrone et in multis alliis. Item</p>	<p>1. De interrogationibus a sacerdote faciendis In primis sacerdos debet interrogare penitentem utrum sciat dicere pater noster cum ave maria, et credo in deum, et si nescit, instruat eum, vel faciat instrui, vel saltem precipiat sibi, ut adiscat. Et quia nimis esset difficile adiscere credo in deum, precipiat saltem pater noster scire tenetur, et ave maria. doceat eum sacerdos de forma confessionis, quod sedeat humiliter ad pedes sacerdotis: femina sedeat ex transverso id est ex latere, precipue si est iuvenis, ut sacerdos non respiciat per faciem mulieris. Exinde pio et suavavi colloquio inducat eum, vel eam ad confessionem et compuntionem, preponens ei beneficia: que contulit sibi deus, et precipue passionem christi. Item quia non venit deus propter iustos, set propter peccatores. Item illi quos bene penitet, magis postea diliguntur, et exaudiuntur a deo, quod patet in Petro, Paulo,</p>

²⁴ La numerazione dei capitoli delle due opere è mia.

²⁵ Questa premessa all'opera manca nel testo attribuito a Frédol.

<p>suadeat quod non vrecondetur, quia non homini set Deo confitetur, quia melius est erubescere coram uno homine in presenti, quam in die iudicii coram angelis et sanctis omnibus. Debet autem ei insinuare quantam virtutem habet confessio. Item mortale peccatum in anima est venenum mortiferum quod per confessionem evomendum est. Item quod singula peccata cum circumstanciis confiteatur. Augustinus caveat peccator ne verecondia ductus dividat confessionem secundum integre confiteatur quia si omnia peccata sua confiteatur et unum absconderet, nichil valeret sua confessionem, nec posset absolvi. Inteligas si est peccatum mortale, inteligo si illa peccata tunc in confesione recordaretur. Illa vero quorum non recordatur si facit quod in se est et quod potest, Deus dimitit ei quo ad penam inferni. Si vero non habet sacerdos tempus omnia supradicta dicendi, vel esset persona discreta et sepe solita confiteri satim ista tria verba que secuntur non negligat dicere penitenti. Primum si bene contritus est et dolens de peccatis omnibus. Secundum quod omnia et singula peccata confiteatur ut dictum est superius. Tertium est quod proponat et propositum firmum abeat in corde, deinceps non revertendi ad pristina peccata nec ad aliquod mortale. Et quod hec propositum penitens habet magna vis est fatienda, hoc dico quia multi contritionem et dolorem habent de peccatis preteritis et ea bene confitetur, set voluntas mala remanet in corde unum vel plura perpetranda peccata, et si ita est, nichil valet sua confessio. Item quod vere peniteat et satisfacere sit paratus. Unde ponat se penitens omnino in potere iudicis id est iudicio sacerdotis, nichil sibi reservans sui, ut eo iubente paratus sit omnia facere pro vitanda corporis morte, et hoc cum desiderio quia vitam recuperat infinitam, scilicet Deum, auctoritas sancti et predicabilis. Si vero non vult confiteri terores futuri iudicii penas inferni terribiliter prepona. Alioquin habebit accusatores domini propriam conscientia diabolum peccata sua et etiam totum mundum quia ut dicit scriptura sancta pugnabit orbis terrarum contra insensatos id est peccatores. Si vero modo sic accusat Deus excusabit eum. Caveat etiam sacerdos ut non doceat ne ipse penitens dicat non potest homo stare nec iurare quod non peccet vel pecamus omnes, vel diabolus facit me peccare et similia. Post hec audita confessione prius omnia que penites voluerit dicere interroget sacerdos ordinate et distinte.</p>	<p>Magdalena, latrone et multis aliis. Item suadet sacerdos, quod non verecondetur, quia non homini, set Deo confitetur, et quod melius est erubescere coram uno homine in presenti, quam in die iudicii coram angelis, et sanctis omnibus, et demonibus, et omni homine. Debet autem insinuare quantam virtutem habet confessio. Item quod mortale peccatum in anima est venenum mortiferum quod per confessionem evomendum est. Item quod singula peccata, et circumstantias confiteatur. Augustinus dicit caveat peccator, ne verecondia ductus dividat confessionem id est quod non integre confiteatur, quia si omnia peccata se diceret confiteri, et unum absconderet nihil sua valeret confessio, nec posset absolvi. Inteligas, si esset peccatum mortale, et intelligo, si tunc illa peccata in confessione recordaretur, illa vero quorum recordatur, si facit, quod in se est, et quod potest, deus dimitit ei, quo ad penam inferni. Si vero non haberet sacerdos tempus omnia supradicta dicendi, vel essent persone discrete et sepe solite confiteri, saltem ista tria verba que sequuntur penitenti non negligat sacerdos dicere. Primum est, si bene confessus est, et dolens de peccatis omnibus, que commisit. Secundum quod omnia, et singula peccata confiteatur, ut dictum est superius. Tertium est, quod proponat, et propositum firmum teneat vel in corde habeat deinceps non revertendi ad pristina peccata nec ad aliud aliquod mortale, et quod propositum habeat penitens, magna vis est facienda, hoc dico quia multi contritionem et dolorem habent de peccatis preteritis, et ea bene confitetur, set voluntas mala remanet in corde, unum vel plura peccata perpetranda, et si ita est, nichil valet sua confessio. Item oportet, quod vere peniteat, et satisfacere sit paratus, unde ponat se penitens omnino in potestate iudicis in iudicio, sacerdos nihil sibi reservans sui, ut omnia eo iubente paratus sit facere pro recuperanda vita anime, quecumque faceret pro evitanda corporis morte, et hoc cum desiderio, quia vitam recuperat infinitam scilicet deum. Auctoritas sancti et bene predicabilis. Si vero non vult confiteri, terores futuri iudicii, penas inferni terribiliter ei preponat. Alioquin habebit accusatores domini propriam conscientiam, diabolum, peccata sua, et etiam totum mundum, quia ut dicit scriptura sancta pugnabit orbis terrarum contra insensatos id est peccatores. Si vero modo ita se accusasset, deus excusabit eum. Caveat etiam sacerdos, ut non doceat, ne ipse penitens dicat, non potest homo stare, quod non peccet, vel peccamus omnes, vel diabolus fecit me peccare, et similia. Post hec audita confessione prius omnium, que penites dicere voluerit, interroget sacerdos distinte, et ordinate.</p>
<p>10. <i>De octavo: non falsum testimonium dicas</i> Circa octavum preceptum. <i>Non falsum testimonium dices.</i> Queratur si falsum testimonium de se vel de altero reddidit et si aliquis inde habuit malum vel dampnum quia tenetur illud dampnum restituere. Item si dixit mendacia et maxime volendo alium fallere vel decipere, ut faciunt mercatores. Si detraxit mortuo vel viventi. Si derisit alios vel contempsit. Si locutus est verba scurilia vel porcaria de femenis. Si seminavit scandalum vel discordias. Si blasphemavit deum vel sanctos. Si promisit quod non servavit. Si fecit prodicionem de aliquo homine vel loco. Item si causa adulationis aliquem laudavit de malo, maxime quia istud est magnum peccatum.</p>	<p>10. <i>De octavo precepto</i> Circa octavum preceptum. <i>Non falsum testimonium dices.</i> Queratur si pro se vel pro alio reddidit falsum testimonium et si inde aliquis habuit dannum quia tunc tenetur illud damnum restituere. Item si dicit mendacia et maxime volendo alium fallere vel decipere, ut faciunt mercatores. Si detraxit mortuo vel viventi, idest si dixit malum de aliis. Si derisit alios et contempsit. Si locutus est verba scurilia et porcaritia de feminis. Si seminavit scandalum idest discordiam inter unum et alium. Si blasphemavit deum vel sanctos. Si promisit quod non servavit. Si fecit prodicionem vel traditionem de aliquo homine vel loco. Si causa adulationis aliquem laudavit de malo quod fecit, quia illud magnum est peccatum.</p>
<p>11. <i>De nono non concupisces</i></p>	<p>11. <i>De nono precepto</i></p>

<p>Circa nonum preceptum. <i>Non concupisces</i>. Queras si concupivit rem alienam, ut domos, agros, vel res alias quia peccatum mortale esset. Potest bene desiderare si desideras habere cum iusticia et secundum deum.</p>	<p>Circa nonum preceptum. <i>Non concupisces</i>. Queratur si concupivit aliena, ut domos, agros, vineas, et ceteras res vicinorum quia bene potest homo peccare mortaliter, si desiderat rem alienam, nisi cum iusticia secundum deum.</p>
<p>12. <i>De decimo: non desiderabis uxorem proximi tui</i> Circa decimum preceptum. <i>Non desiderabis uxorem proximi tui</i>, non servum, non ancilla, non bovem, non asinum, non omnia que illius sunt. Et habeas de x preceptis.</p>	<p>12. <i>De decimo precepto</i> Circa decimum preceptum. <i>Non desiderabis uxorem proximi tui</i>, non servum, non ancillam, non bovem, non asinum non omniaque: illius sunt:et sic habes de decem preceptis.</p>
<p>26. <i>De sacrilegio et quid sit et quibus modis contrahitur</i> Sacrilgium est sacre rei violatio, vel eiusdem rei usurpatio. Dicitur autem sacrilegium, quasi ledium, quia sacrum ledit. Sacrilgium comittitur auferendo sacrum de sacro, vel sacrum de non sacro: pena est spiritalis excommunicatio. Unde qui rapit, vel furatur aliquid de ecclesia, licet comitat sacrilegium non est excommunicatus ipso iure, nisi quando incendit ecclesiam, vel frangit per violentiam portas, vel muros ecclesie tunc est excommunicatus. Multi simplices credunt, quod statim sit excommunicatus ille qui aliquam rem furatur vel asportat de ecclesia, set non est ita, set tales sunt excommunicandi per sententiam.</p>	<p>26. <i>De sacrilegio, et quid sit, et quibus modis contrahitur</i> Sacrilgium est sacre rei violatio, vel eiusdem rei usurpatio, dicitur autem sacrilegium quia sacrum ledit. Sacrilgium comittitur auferendo sacrum de sacro, vel non sacrum de sacro sive sacrum de non sacro: pena spiritalis est excommunicatio. Unde qui rapit, vel furatur aliquid de ecclesia, licet committat sacrilegium non est excommunicatus ipso iure, nisi quando incendit ecclesiam, vel frangit per violentiam muros, vel portas ecclesie tunc est excommunicatus. Multi simplices credunt, quod statim sit excommunicatus qui aliquam rem furatur vel asportat de ecclesia, sed non est ita, sed sunt tales excommunicandi per sententiam.</p>
<p>32. <i>De duello</i> Nota quod non debet duellum fieri, id est bellum inter duos, quia est temptare. Unde si presbiter daret consilium et benedictionem, ut aliqui iam non fecerunt, esset graviter puniendus. Item de balistariis, quia sepe homicidia comitunt, ideo prohibet sancta mater ecclesia ne quis artem illam seu offitium exercent, nisi contra paganos et contra christianos in bello iusto, ut cum se defendit maxime.</p>	<p>32. <i>De duello</i> <N>ota quod non debet fieri duellum id est bellum inter duos, quia est temptare deum. Unde si presbiter daret consensum, et benedictionem, sicut iam aliqui fecerunt, esset graviter puniendus. De balistariis, quia sepe homicidia committunt, ideo prohibet sancta ecclesia, ne quis artem illam exercent, nisi contra paganos, et etiam contra christianos in bello iusto ut maxime cum se defendunt.</p>
<p>36. <i>De bello iusto et iniusto</i> Circa principes et terras, id est civitates et castellas habentes guerram ad invicem distingue, aut ille de quo queritur habet iustam guerram aut iustum bellum, et non exercet illud nisi contra nocentes, et non habet intentionem corruptam, quidquid capit ab ostibus, suum est nec tenetur restituere, ut ad plene loquar de bello. Nota quod quinque exiguntur ad hoc ut bellum sit iustum scilicet persona res animus causa auctoritas. Persona ut sit secularis, cui licitum est effundere sanguinem humanum: non debet esse persona ecclesiastica, cui est proibitum efundere sanguinem. Res ut pro rebus repenndis, quia si una civitas, vel gens abstulit sua bona, que minus potest id accipit cambium, et restitutionem, habuit iustam causam vel pro defensione patrie sue, cum propter odium vel ultionem id est vindictam vel cupiditatem, set propter caritatem, iustitiam et obariam: videtur tamen casus in quo sine auctoritate pricipis vel ecclesie quis posset moveri bellum videlicet pro repetendis rebus, et defensione patrie. Iam de iure naturali cui quod licitum est vim repellere id est se defendere et defendere scilicet incontinenti, et cum moderatione id est ut non excedat modum id est quod plus non noceat, vel damnificat hostem suum dampnum, vel sua iniuria. Ergo quis habet in tali bello ut lucratur potest teneri. Item si de meo habuisti .x. vel C. vel quantum velis, et ego tantum accepi de tuo non debeo cogi in foro penitentiali ad restitutionem illorum tamen non potest sacerdos dare licentiam alicui, quod accipiat tantum, quantum perdidit, vel aliut de suo. Nec debet quis, id est aliquis, auferre publice vel private illi qui habet rem suam, si potest habere iustitiam de illo, qui habet rem suam, siu autem potest sibi solvi per alium modum, tam si accipit tantum, ut dictum est, quantum perdidit non teneatur restituere. Qui sequitur raptos ad</p>	<p>36. <i>De bello iusto et non iusto</i> <C>irca principes, et terras id est civitates et castella habentes guerram adinvicem distingue, aut ille de quo queritur iustam guerram vel bellum, aut non, in primo casu, cum habet iustum bellum, et non exercet illud nisi contra nocentes, et non habet intentionem corruptam, quod capit ab hostibus, suum est nec tenetur restituere, ut autem plene loquitur de illo. Nota quod quinque exiguntur ad hoc ut bellum sit iustum scilicet causa res persona animus et auctoritas. Persona ut sit secularis, cui licitum est efundere sanguinem humanum: non debet esse persona ecclesiastica, cui est prohibitum. Res ut sit pro rebus repetitis, quia si una civitas, vel gens abstulit sua bona, et alia, que nimis eo accipit cambium, et restitutionem, habuit iusta causa vel pro defensione patrie sue, cum propter necessitatem pugnetur, ut per pugnam pax acquiratur. Animus ut non fiat propter odium vel ultionem id est vindictam vel cupiditatem, sed propter caritatem, iustitiam et obedientiam: videtur tamen casus in quo sine auctoritate principis vel ecclesie posset moveri bellum iustum videlicet pro rebus repentinis, et defensione patrie. Nam de iure naturali licitum est vim vim repellere scilicet se defendere scilicet incontinenti, et cum moderatione id est in defendendo se non excedat modum id est quod non plus noceat, vel damnificet hostem, quam sit suum damnum, vel sua iniuria, ergo quid habet quis in tali bello iusto, et lucratur, potest tenere. Item si de meo habuisti .x. vel C. et quantum vellis, et ego tantum accepi de tuo non debeo cogi in foro penitentie ad restitutionem illorum tamen non potest dare sacerdos licentiam alicui, quod accipiat tantum, quantum perdidit, vel habet alius de suo: nec debet quis auferre publice, vel private illi: qui habet rem suam: si potest habere iustitiam de illo: qui habet rem suam, vel</p>

<p>predam capiendam scienter quod si sciunt illum ire ad predam, vel ignorant, set postquam venerint ad factum iuvant illos cognoscentes, rapinam comitit. Item qui inducunt ipsos tyrannos, id est dominos malos, ad capiendum, et hoc consilio, adulatione et detractone et simili, si isti sciunt, vel credunt ipsos propter ipsorum sequelam, sive corporale auxilium, vel consilium, vel aliam similem causam, dictos raptores fecisse rapinam, quam aliter non essent facturi: tenetur quilibet talis in solidum de toto dampno. Si vero scit probabiliter, vel credit, quod propter loquelam, vel consilium, non plus fecerunt, quam aliter non essent facturi, tenetur quilibet talis in solide de toto dampno. Si vero sit probabiliter vel credit quod propter suam sequelam et consilium non plus fecerunt vel essent facturi, tenetur de hiis qui inde habuerunt vel expenderunt, vel de omni dampno, quod ipsi, vel aliqui de sua familia fecerunt. Item tenentur ad restitutionem, qui defendunt ipos in errore suo et recipiunt ipsos in castris suis. Set si principalis, vel unus eorum satisfaceret, alii liberarentur, id est non tenentur ad restitutionem. Set si plures fuerunt raptores, quasi paris, quia nullus alium ad eundem induxit, nec fuit ibi aliquis dominus alteris, credo dicendum, quod si vadunt quasi similis unus exercitus, quibus teneatur in solide, id est de toto dapno, verumtamen posset tolerari, id est substinere, quod quibus satisfaceret de hiis, que habuit. Set primum dico tutius est illi qui nec adiuvant, nec in aliquo consentiunt, si datur eis aliquid, vel recipiunt, vel comedunt inde, vel induunt, vel in usus alios ponunt, tenentur restituere, sed diversimodo. Cui dono accipiunt, precise tenentur ad restitutionem; qui vero comedunt, vel bibunt, vel in usus necessarios expendunt, vel uxor, vel ceteri de familia, tenentur de omnibus, que sic expendunt. Item non debet uxor, vel familia comedere de rapina sive de usura, et si comedit, graviter peccat, et tenetur ad restitutionem.²⁶</p>	<p>potest sibi solvi per alium modum. Tamen si accipit tantum, ut dictum est, quantum perdidit non tenetur restituere. Qui sequuntur raptores ad predam capiendam scienter quod sciunt illos ire ad predam, vel ignorant, sed postquam venit ad factum id est ad predam iuvant illos cognoscentes rapinam committi. Item qui inducunt ipsos tyrannos id est malos homines, seu dominos ad capiendum, et hoc consilio, et adulatione, et detractone, vel simile, et simili, si isti sciunt, vel credunt ipsos propter eorum loquelam, sive corporale auxilium, vel consilium vel aliam similem causam dictos raptores fecisse rapinam, quam aliter non essent facturi: tenetur quilibet talis in solidum de toto dampno. Si vero scit probabiliter, vel credit, quod propter loquelam, vel consilium, non plus fecerunt, quam essent facturi, tenetur de his: que inde habuerunt, vel expendiderunt, vel etiam de omni dampno, quod ipsi, vel aliqui de sua familia fecerunt. Item tenentur illi ad restitutionem, qui defendunt ipsos in errore suo, et recipiunt ipsos in castris suis, sed si principalis, vel unus eorum satisfaceret, alii liberantur id est non tenentur ad restitutionem. Item si plures fuerunt raptores, quasi pares, quia nullus induxit alium ad eundem, nisi erat ibi aliquis dominus alterius, credo dicendum, quod si vadunt simul, quasi unus exercitus, quilibet tenetur in solidum id est de toto dampno, verumtamen posset tollerari id est substineri, quod quilibet satisfaceret de his, que habuerit primum. Sed primum dictum est tutius. Illi autem, qui nec adiuvant, nec in aliquo, consentiunt, sed dant eis aliquid, et recipiunt, vel comedunt inde, vel induunt, vel ad alios usus ponunt, tenentur restituere, sed diversimode. Nam qui dono accipiunt, precise tenentur ad restitutionem, qui vero comedunt, vel bibunt, vel in usus necessarios expendunt, vel uxor, vel ceteri de familia, tenentur de omnibus, que sic expendunt. Item non debet uxor, vel familia comedere de usura, et si comedit, peccat graviter, et tenetur restituere.</p>
<p>39. <i>De heredibus raptorum quando pro parentibus satisfacere debent</i> Heredes in foro penitentiali tenentur ad omnia debita defunctorum in quorum loco succedunt, quocumque modo parentes, vel alii quorum sunt heredes res que ex illicito acquisierunt, et etiam de dampnis alliis illatis, tam de rapinis, quam de usuris. Item notandum est quod si iudex, potestas, consul, vel testis accipiat pecuniam ut ferat testimonium, tenetur quilibet eorum ad restitutionem, etiam si iustam ferat sententiam, et testis bonum testimonium. Aliquis accusat aliquem vel alium iniuste, tenetur ad restitutionem totius dampni, quod inde habuit, qui fuit accusatus.</p>	<p>39. <i>De heredibus raptorum quantum pro parentibus satisfacere teneantur</i> <H>eredes in foro penitentiali tenentur ad omnia debita defunctorum in quorum loco succedunt, quocumque modo parentes, vel alii quorum sunt heredes res ex illicito acquisiverunt, et etiam de damnis alliis illatis, tam de rapina, quam de usura. Item notandum est quod si iudex, potestas, vel consul, vel testis accipiat pecuniam ut ferat testimonium, tenetur quilibet eorum ad restitutionem, si etiam iustam ferat sententiam, et testis bonum testimonium. Aliquis accusat alium iniuste, tenetur ad restitutionem totius dampni, quod habuit, qui fuit accusatus.</p>
<p>45. <i>De clerico usurario</i> Si clericus usurarius est, vel est heres usurarii, et non vult satisfacere, ab ofitio suspendatur, et si emendare noluerit, deponatur, hoc est, si non cesaret a prestatione usure.</p>	<p>46. <i>De clerico usurario</i> <S>i clericus est usurarius, vel heres usurarii, et non vult satisfacere, ab officio suspendatur, et si emendare noluerit, deponatur, hoc est, si non cessaret a presentatione usurarii.</p>
<p>46. <i>Utrum de illicite aquisitis potest fieri elemosina</i> Respondeo breviter de usura, vel de rapina, seu furto et illicite aquisitis non potest fieri elemosina, set de ystrionatu, et de meretricio fieri potest, et etiam de ludo. Et licet multi</p>	<p>47. <i>Utrum de acquisitis illicite possit fieri helymosina</i> <R>espondeo breviter, quod de usura, vel rapina, seu furto et aliter illicite acquisitis non potest fieri helymosina, set de ystrionatu, vel de meretricio fieri potest, et etiam de ludo. Et</p>

²⁶ Da qui in avanti (ff. 22v-27v) seguono diversi, brevi capoversi che concernono tutta una serie di soggetti tenuti a restituire. Di questa parte dell'opera, che non si rinviene nello *Speculum de confessione*, si riportano l'*incipit* e l'*explicit*: "Restitutionis forma regulariter generali hoc est semper debet fieri spoliatis vel eorum heredibus"; "inde repellere incontinenti idem sine interplatatione morosa. In 4. Alexandri".

sapientes dixerint quod homo tenetur ad restitutionem de eo quod lucratus est in ludo, modo vero dicitur a sapientibus quod non tenetur, tamen deberet erogari tale lucrum in piis causis. Et si non restitueret credo quod esset absolvendus, et modo non observatur nisi esset lucratus per fraudem, per falsos taxillos vel alio modo fallendo, vel decipiendo proximum suum.	licet multi sapientes dixerint quod homo tenetur ad restitutionem de eo quod lucratus est in ludo, modo vero a sapientibus quod non tenetur, tamen debet erogari tale lucrum in piis causis et si non restitueret credo quod esset absolvendus, et modo non observatur nisi esset lucratus per fraudem, vel per falsos taxillos vel alio modo fallendo, vel decipiendo proximum suum.
58. <i>De pena non servantis excommunicationem</i> Si clericus non observat excommunicationem, deponi debet si in hoc consistit. Item si aliquis contemnit servare sententiam, eo quod iniuste sit excommunicatus, propter istum talem contemptum incipit esse excommunicatus iuste, et sic de iniusta sententia facit iustam, quantum ad se.	59. <i>De pena non servantis excommunicationem</i> <S>i clericus non servat excommunicationem, deponi debet si de hoc consistit. Item si aliquis contemnit servare sententiam, eo quod invite sit excommunicatus, propter istum talem contemptum incipit esse excommunicatus iuste, et sic de iniusta sententia facit iustam, quantum ad se.
67. <i>De vitio sodomitico</i> Vitium sodomiticum sive peccatum contra naturam est quando aliquis extra locum ad hoc deputatum effundit semen. Videamus ergo quam sit detestabile et grave hoc vitium. Quidam enim et quasi mulum deputant et in quibusdam regionibus publice abutuntur homines quasi ex quadam curialitate gratiosos vocant illos cum quibus hoc vitium pessimum et abominabile perpetrant. Unde que mala inde sint orta et oriantur cotidie. Item qua pena puniantur tali vitio laborantes. Item que fuit causa huius peccati.	77. <i>De vitio sodomitico</i> <V>itium sive peccatum contra naturam, est quando aliquis extra locum ad hoc deputatum effundit semen. Videamus igitur, quam sit detestabile, et grave hoc vitium. Quidam enim quasi nullum reputant, et in quibusdam regionibus publice abutuntur homines, quasi ex quadam curialitate gratiosos vocant illos, cum quibus hoc pessimum vitium et abominabile perpetrant. Item que mala inde orta sunt, et quotidie oriantur. Item qua pena puniantur tali vitio laborantes. Item que fuit causa huius peccati.
73. <i>Quando debet contrahi matrimo<ni>um</i> Nota quod traductio uxoris, et nuptiarum solemnitas, et carnalis copula prohibetur contrahendum quando est tempus feriarum (intelligitur ab adventu domini usque ad octavam Epifanie, et septuagesima usque ad octavam pasce. Et a tribus diebus ante assensionem usque ad pentecostem, posunt nuptie celebrari quia pentecostes non habet octavam).	84. <i>Quando non debet contrahi matrimonium</i> Nota quod traductio uxoris, et nuptiarum solemnitas, et carnalis copula prohibetur contrahenda quando est tempus feriarum. Unde tempus feriarum intelligitur, ab adventu domini usque ad octavam epifanie. Et a septuagesima usque ad octavam resurrectionis, a tribus diebus ante ascensionem usque ad octavam pentecosten, non possunt nuptie celebrari.
75. <i>Quod usque ad quartum gradum prohibetur quis ducere uxorem, de consanguinitate. LVII Capitulum</i> Et dicendum est, quod usque ad IIII gradum inclusive contrahitur scilicet si quis contrahit cum aliqua que est secum in quarto gradu, debet matrimonium separari omnino, et in illa longinquitate defendatur annorum, cum diurnitas temporis non minuat peccatum, set augeat, tantoque sunt graviora crimina, quanto diutius infelicem animam teneant alligatam.	86. <i>Quousque ad quartum gradum prohibetur quis ducere uxorem, de consanguinitate</i> Sciendum est, quod usque ad quartum gradum inclusive id est contrahitur his id est si quis contrahit cum aliqua: que sit, vel est secum in quarto gradu, debet matrimonium separari omnino, et longinquitate defendatur annorum, cum diurnitas temporis non minuat peccatum, set augeat, tantoque sunt graviora crimina, quanto infelicem diutius animam detinent alligatam.
76. <i>Quid sit gradus. LVIII Capitulum</i> Secundum canones due persone faciunt unum gradum, ut puta duo fratres qui sunt in primo gradu. Gradus ita computatur in linea ascendente: pater et mater sunt primo gradu, avus avia in secundo, proavius proavia in tercio, abavus abavia in quarto. In descendenti vero hoc modo computatur: filius et filia sunt primo gradu, nepos nepotis in secundo, pronepos pronepotis in tercio, abnepos abnepotis in quarto. In transversali sive collectarali linea ita computatur: duo fratres in primo gradu, filii duorum fratrum in secundo, nepotes eorum in tercio, pronepotes in quarto. Ultra quartum gradum nulla est hodie consanguinitas. Quam vis de consanguinitate aliquorum quantum in se differant recurere ad communem personam a qua traxerant originem. Si non potest sciri pater eorum non est vis quia pater sive mater non computatur in gradu nec faciunt gradum. Set fratres et sorores qui semper ponendi sunt in primo gradu vel frater vel soror vel due sorores deinde procede in computatione. Petrus et Martinus fuerunt fratres qui ut dictum est faciunt primum	87. <i>Quid sit gradus</i> <S>ecundum canones due persone faciunt unum gradum, ut puta duo fratres, qui sunt in primo gradu. Gradus ita computatur in linea ascendenti pater et mater sunt in primo gradu, avus et avia in secundo, proavius, proavia in tercio, abavus abavia in quarto. In descendenti vero hoc modo computatur: filius et filia sunt in primo gradu, nepos et neptis in secundo, pronepos proneptis in tercio, abnepos abneptis in quarto. In transversali, sive collectarali linea ita computantur: duo fratres in primo gradu, filii duorum fratrum in secundo, nepotes eorum in tercio, pronepos eorum in quarto. Ultra quartum gradum nulla est consanguinitas. Cum vis scire de consanguinitate aliquorum quantum inter se differant ad communem personam recurre, a qua transferunt originem. Si vero non potest sciri pater eorum, non est magna vis, quia pater seu mater non computantur in gradu nec faciunt gradum, sed fratres et sorores, qui semper ponendi sunt in primo gradu, vel frater, vel soror, vel due sorores, deinde procede in computatione, ut Petrus et Martinus fuerunt

<p>gradum. Petrus genuit Iacobum, ecce secundus gradus, Ia. Genuit B. ecce tercius gradus, B. ge. C. ecce quartus gradus de quo nunc agitur. Modo revertaris ad alium fratrem et procede sic: Martinus et Petrus fuerunt fratres in primo gradu, Martinus genuit H. ecce secundus gradus, H. genuit S. ecce tercius et ita habes tercius gradum. Sic isti duo vir et uxor dicuntur attinere sibi in una parte in III° gradu. In alia vero in quarto ita distinguendi sunt gradus et computandi et propriis nominibus nominande persone. Incepta computatione a stipite, id est a parentibus patre et matre vel germanis fratribus vel sororibus. Set pone persone attinent sibi ex una parte in secundo vel tercio gradu, ex alia vero in quinto, secundum computationem graduum quam supra monstravi. Numquid possunt contrahere? Et dicendum est quod sic quia semper strandum retropi persone in consanguinitate, id est illi persone que plus elongata est a parentella, sic hec est que est in quinto gradu. Unde hoc valde nobile est quia multi non crederent quod posset contrahi matrimonium inter illos qui ex una parte sunt in secundo vel tercio et ex alia sunt in quinto. Sed planum est quod remota persona extra metam consanguinitatis quia est in quinto, unde non attinet illi et est ultra quartum gradum. Deo gratias.</p>	<p>fratres: qui ut dictum est faciunt primum gradum. Petrus genuit A. ecce secundus gradus. A. genuit B. ecce tercius gradus. B. genuit C. ecce quartus gradus de quo nunc agitur. Modo revertaris ad alium fratrem, et procede sic: Martinus et Petrus fuerunt fratres in primo gradu. Martinus genuit A. ecce secundus gradus. A. genuit G. ecce tercius gradus, et ita habes tertium gradum. Sic isti duo vir et uxor, dicuntur attinere sibi in una parte in tertio gradu, in alia vero in quarto. Ita distinguendi sunt gradus, et computandi, et propriis nomibus nominande persone, incepta computatione a stipite id est a parentibus, patre vel matre, vel germanis, fratribus, vel sororibus. Sed pone quod alique persone attinent sibi ex una parte, in secundo, vel tercio gradu, ex alia vero in quinto, secundum computationem graduum quam monstravi, numquid possunt contrahere. Et dicendum est quod sic, quia semper standum retrobi persone in consanguinitate id est illi persone, que plus elongata est a parentela, sicut hic est, in quinto gradu. Unde hoc valde notabile est, quia multi non crederent, quod posset contrahi matrimonium inter illos, qui ex una parte sunt in secundo, vel in tertio, et ex alia sunt in quinto. Sed planum est, quia remota persona extra me tamen consanguinitatis est: quia est in quinto gradu. Unde non attinet illi, ex quo est ultra quartum gradum. Laus Deo.</p>
---	--